

UNIVERZITET U SARAJEVU  
FILOZOFSKI FAKULTET  
ODSJEK ZA ROMANISTIKU  
KATEDRA ZA FRANCUSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

**SREDNJOVJEKOVNI MANUSKRIFT**

**-Završni magistarski rad-**

Studentica:

Medina Alijagić

Mentorica:

Prof. dr. Alma Sokolija

Sarajevo, juli 2020. godine

## SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. POJAM „RUKOPIS – MANUSKRIFT“.....	2
3. NASTANAK RUKOPISA U SREDNJEM VIJEKU.....	4
4. PODLOGE ZA PISANJE RUKOPISA: PAPIRUS, PERGAMENT I PAPIR.....	4
4.1.PAPIRUS.....	5
4.2.PERGAMENT.....	6
4.3.PAPIR.....	9
5. OBLICI RUKOPISA U SREDNJEM VIJEKU: VOLUMEN I KODEKS.....	10
5.1.VOLUMEN I NJEGOVA UPOTREBA.....	10
5.2.KODEKS I NJEGOVA UPOTREBA.....	11
6. NAČIN IZRADE SREDNJOVJEKOVNIH RUKOPISA – PREPISIVAČKA DJELATNOST.....	12
7. SADRŽAJ SREDNJOVJEKOVNIH RUKOPISA.....	17
8. FENOMEN AUTORIZACIJE SREDNJOVJEKOVNIH RUKOPISA.....	19
9. SREDNJOVJEKOVNI SAMOSTANI.....	21
10. PROPADANJE SAMOSTANSKE PREPISIVAČKE DJELATNOSTI.....	23
11. SREDNJOVJEKOVNI MANASTIRI.....	23
12. KAROLINŠKA RENESANSA.....	24
13. RAZVOJ I NASTANAK KNJIGA NA SREDNJOVJEKOVNIM UNIVERZITETIMA.....	26
14. NASTANAK LAIČKIH SKRIPTORIJA IZVAN UNIVERZITETA.....	28
15. SREDNJOVJEKOVNE BIBLIOTEKE.....	29
16. IZGLED I VELIČINA BIBLIOTEKA.....	29
17. JAVNOST BIBLIOTEKA.....	31
18. NAJZNAČAJNIJE SREDNJOVJEKOVNE BIBLIOTEKE U FRANCUSKOJ.....	32
19. POSUĐIVANJE I OTUĐIVANJE KNJIGA.....	34
20. TRGOVINA KNJIGAMA U SREDNJEM VIJEKU.....	35
21. CIJENA KNJIGA U SREDNJEM VIJEKU.....	36
22. ZAKLJUČAK.....	37
23. CONCLUSION.....	39
24. LITERATURA I INTERNET IZVORI.....	41

## 1. UVOD

Cilj ovog rada je objasniti i prikazati civilizacijske, kulturne i socijalne promjene vezane za razvoj rukopisne knjige u srednjem vijeku. Srednji vijek je veoma značajan period za proučavanje kulturoloških elemenata, pa tako i knjige, u čitavoj Evropi. Srednjovjekovni rukopisi koji su nastajali u tom periodu imali su važnu ulogu za razvoj pisane kulture i civilizacije sve do današnjih dana. Zbog činjenice da rukopisi ni danas nisu dovoljno istraženi, svako njihovo proučavanje od izuzetne je važnosti kako bi se što bolje upoznala kulturna historija srednjeg vijeka.

U ovom radu će se definisati i objasniti pojam rukopisa kao važnog kulturološkog elementa u periodu od kraja antike tokom čitavog srednjeg vijeka i početka renesanse. U tom vremenskom intervalu rukopisi su pisani prvo na papirusu – vrsti pisaćeg materijala koji se dobiva iz biljke *Cyperus papyrus*. Pronalaskom pergamenta stiču se mnogobrojne prednosti u odnosu na papirus. U kasnom srednjem vijeku počinje se upotrebljavati papir, koji će se u najvećoj mjeri koristiti na univerzitetima za potrebe šire akademske zajednice, i ostat će u upotrebi sve do danas.

Potom će se u radu prikazati i objasniti izgledi srednjovjekovnih rukopisa. Postojale su dvije vrste: volumen odnosno svitak i kodeks. Njihovo izgled i način upotrebe bit će detaljno opisani. Sljedeći dio rada bit će posvećen objašnjenju procesa nastanka rukopisa odnosno prepisivačke djelatnosti. Rukopisi su nastajali u samostanima i manastirima kao mjestima u kojima se čuvala i održavala antička tradicija i kultura. Skriptori odnosno prepisivači prepisivali su mnogobrojna djela poznatih antičkih pisaca. Ovaj rad bavit će se ulogom i značajem autora-prepisivača, te će se objasniti fenomen autorizacije srednjovjekovnih rukopisa, koji se javlja u kasnom srednjem vijeku, a nastao je kao posljedica autorskog osvještavanja kao individue.

Jedan dio ovog rada bit će posvećen važnom dijelu u historiji srednjovjekovne Francuske – Karolinškoj renesansi. Kralj Karlo Veliki na svom dvoru okupljao je mnoge poznate evropske pisce i prepisivače kako bi u svojoj biblioteci omogućio prepisivanje mnogih djela i na taj način sačuvao umjetnost i kulturu iz perioda antike. Tokom srednjeg vijeka osnivaju se univerziteti pri čemu se javlja sve veća potreba za knjigama, kako za profesore tako i za studente. Upravo iz tog razloga, knjige se prepisuju u sve većem broju. Samim tim, dolazi do opadanja samostanske prepisivačke djelatnosti. Osnivaju se i laički skriptoriji izvan univerziteta, kako bi se knjige mogle što više proizvoditi i prodavati za potrebe građanstva.

U ovom radu govorit će se i o osnivanju srednjovjekovnih biblioteka koje su nastajale pri samostanima i manastirima. U njima su se čuvali mnogi antički rukopisi. Opisat će se izgled i veličina tih biblioteka, kao i njihova opremljenost mnogobrojnim rukopisima. Shodno tome, navest će se najznačajnije biblioteke u srednjovjekovnoj Francuskoj. Dio ovog rada bit će posvećen opisivanju načina posuđivanja knjiga kao i otuđivanju knjiga koje je bilo često u srednjem vijeku. U radu će se govoriti i o trgovini knjigama u srednjem vijeku odnosno razmjenama rukopisa između samostana ili manastira, biblioteka i sl. Prilikom prodaje knjiga, cijene istih su varirale u zavisnosti od toga koliko je knjiga bila značajna, veličina knjige, vremenu potrebnom za njen nastanak odnosno prepisivanje i sl.

## 2. POJAM „RUKOPIS - MANUSKRIFT“

„RUKOPIS:

1. Svaki zapis pisan rukom na papiru, platnu, koži i sl.
2. Pisani dokument prije pojave tiska.
3. Ručno pisana i prepisivana knjiga. U filologiji se tim nazivom označavaju kodeksi iz razdoblja prije izuma tiska, bilo da je riječ o izvornicima ili prijepisima. Vanjski opis rukopisa (tip podloge, dimenzije, minijature itd.) predmetom je kodikologije, dok se rasčlambom tipa pisma bavi paleografija; filologija se bavi proučavanjem tekstovnih aspekata. Najstariji očuvani tekstovi (klasično razdoblje) ponajviše su na papirusu i smotani u svitke (volumeni); počevši od 2. stoljeća počeo se širiti oblik kodeksa. Tijekom cijeloga ranoga srednjega vijeka glavna središta za izradu i vjerskih i svjetovnih rukopisa bili su samostani. Od 12. stoljeća koristi se nova podloga za pisanje – papir, koji je manje otporan i manje trajan od pergamenta, ali se lakše i brže izrađuje; sveučilišta polako oduzimaju monopol samostanima; sa širenjem građanskog i trgovačkog sloja širi se i čitateljstvo; sve je to pridonijelo povećanju broja rukopisa. Razvijaju se dobro organizirana sredstva za izradbu rukopisa (prepisivanje, minijature, ukrašavanje itd). U doba humanizma stari se rukopisi počinju sustavno proučavati.“<sup>1</sup>

„LE MANUSCRIT (substantif masculin)

- A. - Ouvrage écrit ou copié à la main. Manuscrit sur papier, sur papyrus, sur parchemin, vélin; manuscrit à enluminures, à miniatures; copier, enluminer un re chrétiennesur manuscrit, collationner, déchiffrer, transcrire un manuscrit; catalogue de manuscrits.
- B. – Version originale d'une oeuvre, écrite à la main ou, plus couramment aujourd'hui, dactylographiée. Anton. *Imprimé*. Manuscrit autographe, manuscrit de premier jet; manuscrit annoté, raturé; faire imprimer un manuscrit.“<sup>2</sup>

„La notion de manuscrit est essentielle pour comprendre la production littéraire du Moyen Âge. Comme le terme le signifie, le manuscrit est un texte écrit à la main et il n'est pas donc reproductible en plusieurs exemplaires. Il est, par définition, unique. Si, au sein d'un même tirage, tous les exemplaires sont superposables, le manuscrit implique, au contraire, l'exception, la différence et donc, l'étude pour ce qu'il est par nature: un produit de l'homme et non de la machine.

Le manuscrit du Moyen Âge prend généralement la forme d'un *codex*. Cette présentation des textes a constitué une véritable révolution au début de l'ère chrétienne, comme l'explique Geneviève Hasenohr, car à l'inverse du rouleau (*volumen*), qui impose une lecture continue, le codex permet d'accéder aux chapitres (structure du texte) de manière directe. L'habitude de numéroter les pages par des lettres accompagne cette innovation. Son adoption dans le chrétienté est d'autant plus marquée que, le support de la Bible, le codex permet de se différencier des rouleaux sur lesquels les juifs écrivent la Torah (Sefer Torah). Si le rouleau n'est pas absent au Moyen Âge, il est cependant réservé à certains écrits: chroniques, comptabilités, chansons, formules, etc. Ainsi, le rouleau participe d'une lecture «déroulante» et s'inscrit dans la représentation que fournissent les enluminures comme l'instrument d'une performance orale, à

---

<sup>1</sup> <http://www.hrleksikon.info/definicija/rukopis.html>

<sup>2</sup> <https://www.le-tresor-de-la-langue.fr/definition/manuscrit>

l'opposé du codex, symbole du clerc et de l'écrit. Le codex manuscrit est donc le support de prédilection des textes en ancien et en moyen français, le plus souvent en parchemin jusqu'au XV<sup>e</sup> siècle (sur vélin pour les volumes coûteux), avant que l'imprimé n'apparaisse et ne devienne le mode de diffusion le plus généralisé.“<sup>3</sup>

„Un manuscrit est, littéralement, un texte »écrit à la main«, sur un support souple, que ce soit par son auteur (»manuscrit autographe«) ou par un copiste. Le terme s'applique à différents supports (papyrus, parchemin ou papier), mais ne s'emploie pas pour des supports rigides, comme les tablettes de cire ou les inscriptions épigraphiques ou rupestres.“<sup>4</sup>

„Le manuscrit est un ouvrage écrit à la main avant la découverte de l'imprimerie. C'est l'ouvrage original ou copié, destiné à être imprimé (qu'il soit à la main ou dactylographié).“<sup>5</sup>

---

<sup>3</sup> Labère, Nelly, Sère, Bénédicte, *Que sais-je?; Les 100 mots du Moyen Âge*, Paris: Presses Universitaires de France, 2010, str. 70-71.

<sup>4</sup> <https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Manuscrit>

<sup>5</sup> <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/manuscrit%20medieval>

### 3. NASTANAK RUKOPISA U SREDNJEM VIJEKU

Na početku srednjeg vijeka knjiga je imala izuzetan značaj u očuvanju antičke kulture i tradicije. Dolazak barbara na područje bivšeg Carstva imat će uticaja na stvaranje i širenje knjiga iz antičkog i grčko-rimskog perioda. Ipak, prepisivanjem knjiga u samostanima i laičkim skriptorijima nastojat će se očuvati kultura naroda koji su prethodili periodu srednjeg vijeka. O tome autor Stipčević govori u svojoj knjizi *Povijest knjige*.

„U kataklizmi koja je krajem antike zadesila grčko-rimsku civilizaciju osobito važnu ulogu odigrala je knjiga u očuvanju kakvog-takvog kontinuiteta između antičke kulture, koja je bila osuđena na propast, i nove srednjovjekovne, koja se u to vrijeme stvara. Propadanje poljoprivrede, rudarstva, zanatstva, državne administracije i, posebice, mreže izvrsnih puteva kojima su ranije i najudaljeniji gradovi Carstva bili međusobno čvrsto povezani, sve je to imalo dalekosežne posljedice za proizvodnju, potražnju i rasparčavanje knjige. Za knjigu i knjižnice nadošli su teški dani. Ne odjednom i ne svagdje na jednaki način, knjižna je kultura gubila tlo pod nogama. Viši, obrazovani sloj rimskog društva još je neko vrijeme uspijevao održati kakvu-takvu proizvodnju knjiga, ali longobardski upad u Italiju krajem 6. stoljeća, a u drugim krajevima bivšeg Carstva upad drugih barbara u to vrijeme ili ranije, poremetili su gospodarske tokove koji su održavali na životu ostatke stare rimske intelektualne elite ili ipak onog obrazovanog sloja kršćana koji je svojom potražnjom održavao u životu knjižnu proizvodnju. Taj aristokratski i učeni svijet nestajao je zajedno s gospodarskom osnovom i institucijama staroga društva. Sudbina antičke i ranokršćanske knjige bila je na zapadu sudbinski vezana s tim ostacima intelektualne i ekonomske elite, pa se i upornost kojom se djela antičkih pisaca u sve malobrojnijim laičkim prepisivačkim radionicama, a kasnije u ranom srednjem vijeku i u nekim samostanskim, može barem djelimice objasniti samosviješću i prkosom te elite prema krvoločnim i nekulturnim osvajačima.“<sup>6</sup>

### 4. PODLOGE ZA PISANJE RUKOPISA: PAPIRUS, PERGAMENT I PAPIR

Autor Stipčević u svom djelu *Povijest knjige* govori o različitim pisačim podlogama koje su postojale u srednjem vijeku. Prvobitno se koristio papirus, materijal poznat još iz perioda antike, ali vremenom on biva zamijenjen pergamentom, koji je imao mnogobrojne prednosti spram papirusa. Tek u kasnom srednjem vijeku počinje sa upotrebom papir, koji će sve do danas ostati najznačajniji pisači materijal.

„U srednjovjekovnoj Evropi u upotrebi su tri vrste pisaćeg materijala: pergamena, papirus i papir. Pergamena se sa svojim velikim prednostima pred papirusom nametnula kao najvažniji materijal već krajem antike pa se na tom materijalu piše tokom cijelog srednjeg vijeka, a ponekad i kasnije, sve dok ga novi materijal - papir, nije svojom jeftinoćom istisnuo iz upotrebe. Za razliku od papirusa, koji se u srednjem vijeku morao uvoziti iz dalekog Egipta, pergamena se pravila u samim samostanima, i to u onolikim količinama kolike su bile nužne za potrebe samog samostanskog skriptorija. Pergamenom se zbog toga nije onako mnogo trgovalo kao što se trgovalo s papirusom, jer je svatko zadovoljavao svoje potrebe. U vrijeme kada su mnogi

---

<sup>6</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 130-131.

trgovački putovi bili prekinuti ili su slabo funkcionirali i kad su samostani i svoje druge potrebe najvećim dijelom podmirivali sami, autarhičnost i u pogledu pisaćeg materijala sama se po sebi nametnula kao najprirodnije rješenje. Što se tiče papirusa, on se i dalje u ranom srednjem vijeku u Evropi upotrebljavao, ali mnogo manje negoli u ranija vremena, i to samo u nekim zemljama. Iznimno se papirus upotrebljavao u Francuskoj i Italiji do 7. stoljeća za pisanje knjiga, a za pisanje vladarskih i drugih isprava i u administraciji općenito upotrebljavat će se i kasnije. Tako će se do osamdesetih godina 7. stoljeća u kancelariji franačkih vladara Merovinga upotrebljavati kao pisaći materijal isključivo papirus, a tu i tamo i sve do kraja 8. stoljeća. U drugim zemljama papirus u to vrijeme također nestaje iz upotrebe. Jedino ga papinska kancelarija upotrebljava sve do 11. stoljeća.

Razlog što se papirus u Evropi sve manje upotrebljavao ležao je u činjenici što su trgovačke veze Egipta sa Zapadom Evrope bile sve slabije nakon što je Egipat potpao pod vlast Arapa u 7. stoljeću. Sirijski i drugi brodovi, naime, što su sve do tog vremena često dolazili u Marseille i u druge luke zapadnog Sredozemlja sve rjeđe pristaju u tim lukama i sve rjeđe donose papirus; upravo to kidanje tradicionalnih trgovačkih veza Egipta sa Zapadnim Sredozemljem nakon arapske okupacije te zemlje može se smatrati stvarnim razlogom što je taj relativno jeftini pisaći materijal definitivno izgubio bitku s pergamenom.

Papir, taj novi materijal koji će uskoro baciti u sjenu sve ostale pisaće materijale, pojavit će se u Evropi najprije kao trgovačka roba koja je dolazila iz arapskog svijeta. Dolazio je iz Damaska preko Carigrada i iz sjeverne Afrike preko Sicilije, a u neke zemlje Zapadne Evrope i iz Španjolske. Dugo je, međutim, proizvodnja papira bila arapski monopol.<sup>7</sup>

#### 4.1. PAPIRUS

Autor Géhin u svojoj knjizi govori o izgledu i načinu proizvodnje papirusa, pisaće podloge koja se prvobitno koristila u antici, a potom i u srednjem vijeku. Opisan je proces izrade papirusa, kao i način pisanja na njemu. Njegova upotreba trajat će do IV stoljeća, kada će se pojaviti nova podloga za pisanje – pergament.

„Le papyrus, en usage en Égypte dès la plus haute Antiquité, est un support encore connu au Moyen Âge. Il tire son nom du *Cyperus papyrus*, plante vivace des marais. Ce que l'on sait de sa fabrication repose presque exclusivement sur ce qu'en rapporte Pline l'Ancien (*Historia naturalis*, XIII, 71 et 74-82). La tige de la plante est décortiquée en fines lamelles allongées; on dispose une première couche de lamelles côte à côte, dans le sens horizontal, sur une surface plane; à cette première couche, on en superpose une seconde, composée de lamelles disposées verticalement. On martèle alors les deux couches en les arrosant d'eau: le suc de la plante, en s'exprimant, vient assurer la cohésion de l'ensemble; la surface est ensuite lissée au polissoir.

Les feuilles ainsi obtenues sont collées les unes aux autres pour être commercialisées en rouleau. Le papyrus n'est le plus souvent écrit que sur celle de ses faces où les fibres sont horizontales et ne gênent pas la progression du calame. La face non utilisée a fréquemment été réemployée pour un autre texte.

---

<sup>7</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 160-161.

La ville d'Alexandrie a longtemps fourni en papyrus l'ensemble du monde antique, et ce matériau a été employé comme support quasi exclusif du livre dans la culture gréco-romaine jusqu'au II<sup>e</sup> siècle de notre ère. Vers cette date, le parchemin commence à le concurrencer, pour finalement s'imposer dans le courant du IV<sup>e</sup> siècle. Le papier fait disparaître la fabrication du papyrus à écrire en Égypte au IV<sup>e</sup> h/X<sup>e</sup> siècle, mais ce dernier support, privilégié pour les actes importants en Europe – comme les diplômes royaux mérovingiens - jusqu'au VII<sup>e</sup> siècle, est encore utilisé pour les bulles pontificales jusqu'au XI<sup>e</sup> siècle.“<sup>8</sup>



Slika 1. Izgled papirusa kao pisaćeg materijala

(Internet izvor: <https://www.hiclipart.com/free-transparent-background-png-clipart-ijmgh>)

## 4.2. PERGAMENT

Autor Vidović u svojoj knjizi *Opšta povijest biblioteka* govori o porijeklu pisaćeg materijala pergamenta, kao i o procesu izrađivanja istog. Prema ovom autoru, pergament je bio poznat još u grčko-rimskom periodu.

„Pergamenat je dobio svoje ime po maloazijskom gradu Pergamu. Neki historičari misle da je u tom gradu izumljen za potrebe tamošnje biblioteke, ali je vjerovatnije da je u Pergamu dotjerana samo obrada životinjskih kožica i tako izrađivan bolji materijal za pisanje. Bilo kako mu drago, papirus je u pergamentu dobio ozbiljnog takmaca.

Pravili su ga od kože janjadi, ovaca i teladi, a manje od koža koza i svinja. Dlake bi s kože skidali krečom pa bi onda kožu strugali i gladili jednom vrstom mekog kamena da dobiju što bolji materijal. Nema sumnje da su pergamenat lako i rano upoznali Grci, a zatim Rimljani.“<sup>9</sup>

---

<sup>8</sup> Géhin, Paul., *Lire le manuscrit médiéval*, Paris: Armand Colin, 2007, str. 48.

<sup>9</sup> Vidović, Drago, *Opšta istorija biblioteka*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, str. 10.



„Le parchemin provient d’une peau d’animal (porc, veau, mouton, chèvre, âne, cheval). Il reçoit une dénomination spécifique selon l’espèce animale dont il est issu, suivant l’âge de la bête ou encore en fonction du traitement que la peau a subi; on parle ainsi de vélin pour un parchemin obtenu par le traitement de la peau d’un veau mort-né ou abattu peu après sa naissance. Une fois la peau choisie, elle est épilée. Pour faciliter l’arrachement du pelage, la peau est préalablement plongée dans le *pelain* (bain de lait de chaux). Puis, la peau est écharnée, c’est-à-dire raclée du côté chair, afin de la débarrasser des résidus carnés, souvent graisseux. Vient ensuite le ponçage, plus énergique du côté poil que du côté chair. Dans les derniers siècles du Moyen Âge, la technique du ponçage a atteint un tel degré de qualité qu’une peau de mouton (matière un peu grossière et assez bon marché) présente toutes les apparences d’une peau de veau. Enfin vient le séchage de la peau, tendue à cet effet sur des cadres dénommés herses ou châssis.“<sup>10</sup>

Prema autoru Kulundžiću, postojao je čitav jedan proces nastanka pisaće podloge pergamenta. Za njegov nastanak bilo je potrebno čak i nekoliko mjeseci, prije nego se počne pisati na njemu. Također, autor navodi i koje su to prednosti pergamenta u odnosu na papirus. Spominje se i način čuvanja izuzetno vrijednih i poznatih knjiga unutar samostanskih i crkvenih biblioteka.

„Pergament je tanka, specijalno obrađena koža koja se dobiva naročitim postupkom od koža raznih životinja, u prvom redu teladi, ovaca, pasa i antilopa. Kože su se prvo natapale u izvjesnim kiselinama i u kreču nakon čega su pažljivo čišćene od ostataka mesa i dlake. Potom su kože napinjane na daske, sušene, glačane školjkama, kredom i vulkanskim pepelom. Nakon toga su natapane u različitim uljima, da bi dobile potrebnu elastičnost. Za redovne svrhe pergament je ostavljan žučkasto-bijelim, kakav je po završnoj produkciji, za naročito luksuzne svrhe bio je bojen purpurno i crveno, a za crkvene potrebe crno. Na tako obojenim pergamentima pisalo se zlatnom i srebrenom bojom. Ukoliko je pergament bio tanji, utoliko je bio i skupocjeniji. Iz istorijskih izvora poznato je da je bio izrađivan i tako tanak, da se cio svitak mogao saviti u ljusku oraha.“<sup>11</sup>

Autor dalje tvrdi: „Pergament se u upotrebi pokazao mnogo boljim od papirusa. Prije svega, lako se rezao i nije se vremenom lomio, kao što je to bio slučaj sa papirusom. Dok se na papirusu moglo pisati samo s jedne strane, na pergamentu se lijepo moglo pisati i sa obje strane. A kad se pokazalo da ono što je napisano, iz ovih ili iz onih razloga, nema više veliku vrijednost, onda se to lijepo moglo istrugati nožićem, nakon čega se opet na pergamentu moglo pisati nešto drugo.

Dakako da su to bile dvije velike prednosti naspram papirusu. Ali, to nisu bile i jedine prednosti pergamenta. U početku su iz pergamenta pravljene trake, a iz njih svici za knjige, kao što su dotada pravljene iz papirusa, a potom su ljudi uvidili da se pergament veoma lijepo može slagati u sveske i knjige, i da je to mnogo jednostavnije i praktičnije. Ako se ploče od voska po svom obliku mogu smatrati pretečama naših današnjih knjiga, ove knjige od pergamenta nisu više preteča nego prave knjige. To su za naše današnje pojmove bile teške i glomazne knjižurine, ukoričene u dvije masivne drvene korice, koje su bile presvučene debelom goveđom ili svinjskom kožom. Da se knjiga ne bi suviše kidala i lomila, bila je sva okovana u teške metalne ploče, osobito na rubovima i uglovima. Sa strane pak, gdje se knjiga zatvarala, nalazile su se teške kopče, a često i veoma komplicirani lokoti. Dragocjenije i luksuznije knjige presvlačene

---

<sup>10</sup> [www.manuscrits-medievaux.fr/la-fabrique-et-l-art-du-livre/la-confection/la-chaine-operatoire.aspx](http://www.manuscrits-medievaux.fr/la-fabrique-et-l-art-du-livre/la-confection/la-chaine-operatoire.aspx)

<sup>11</sup> Kulundžić, Zvonimir, *Kroz istoriju pisanja*, Zagreb: Prosvjeta, 1948, str. 64.

su raznim obojenim kožama i baršunom, i ukrašavane zlatnim i srebrenim ukrasima, dragim kamenjem i slonovom kosti. Dakako da su takve knjige bile veoma skupe i da nisu bile pristupačne širim slojevima naroda. One su bile isključivi privilegij najbogatijih feudalaca i malog broja svećenika. U manastirima i crkvama gdje su te knjige služile za javnu upotrebu, bile su prikovane teškim lancima i vezane uz neki zid ili kameni stup da bi na taj način bile obezbijeđene od krađe.<sup>12</sup>

U djelu *Od slike do knjige*, autorica Memija također se bavi opisivanjem procesa stvaranja pergamenta, materijala koji će se u najvećoj mjeri koristiti tokom srednjeg vijeka. Ova autorica spominje pojam palimpsesta, što označava brisanje prvobitnog teksta sa pisaće podloge kako bi se mogao napisati novi tekst. Tokom vladavine Karla Velikog, sve se više koristi pergament, kako bi se kraljevska biblioteka obogatila mnogobrojnim rukopisima.

Autorica Memija ističe: „Pergament se najčešće pravio od kože sitne stoke (koze, ovce, janjeta, teleta, srneta, antilope i zmije). Poznato je da je na zmijskoj koži zlatnim slovima ispisan primjerak Ilijade i Odiseje. Način pripreme kože za pisanje bio je sljedeći: odstranile bi se dlake masnoća, potom se koža potapala u otopinu vode i kreča, i na kraju se razapinjala na okvir da se osuši. Najčešće boje pergamenta su purpurna i crna. Crkveni kodeksi pisani su na crnom pergamentu, zlatnom i srebrenom bojom. Smatralo se da svete tekstove treba pisati na trajnim materijalima, pa je upotreba pergamenta sve više korištena. Na pergamentu se moglo pisati s obje strane, što je njegova velika prednost u odnosu na papirus. Ispisani tekstovi mogli su se sastrugati nožem ili oštrim predmetima, kako bi se napisao novi tekst. To se nazivalo tehnikom *palimpsesta*. U periodu vladavine Karla Velikog upotreba pergamenta je intenzivirana, kako bi se na njemu prepisivali tekstovi za knjižnice koje je osnovao ovaj vladar. U početku se pergament savijao u svitak kao papirus, a kasnije se presavijao. Jedan list pergamenta zvao se folio, a ako bi se savio u sredini nastajao bi arkus (arak). Takvi kodeksi izgledali su kao današnje knjige. Te knjige izgledale su glomazno i bile su teške, ukoričene drvenim pločicama i presvučene kožom. Kodeks od pergamenta bio je izuzetno skup. Za veći kodeks bile su potrebne kože čak i nekoliko stotina životinja.“<sup>13</sup>



Slika 2. Izgled pergamenta kao pisaće podloge (Internet izvor: <http://www.parchemin.fr/>)

<sup>12</sup> Kulundžić, Zvonimir, *Kroz istoriju pisanja*, Zagreb: Prosvjeta, 1948, str. 66-68.

<sup>13</sup> Memija, Emina, *Od slike do knjige*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2003, str. 45-46.

### 4.3. PAPIR

„Le papier est un produit manufacturé, entièrement dû à l'industrie de l'homme. Au Moyen Âge, la pâte à papier est obtenue par le battage de vieilles étoffes. Après dilution à l'eau, elle est répandue sur un moule (*forme*) laissant s'écouler l'eau tout en retenant la cellulose, substance organique constitutive du papier. Une fois cette opération effectuée, on retire la feuille de papier de la forme et on la dispose sur une pièce d'étoffe (*feutre*). La feuille présente alors une face lisse (*endroit* ou *côté feutre*) et une face plus rugueuse (*envers*, *côté trame* ou *côté forme*). Pour atténuer cette différence et rendre la surface plus apte à recevoir de l'encre ou de la couleur, intervient ensuite le glaçage : lissage au moyen d'un polissoir ou d'une pierre d'agate. A partir de la fin du XIII<sup>e</sup> siècle, les papiers fabriqués en Occident comportent une marque de manufacture (*le filigrane*), constituée par l'empreinte pratiquée dans le papier par un fil métallique attaché aux fils de la forme. Le filigrane représente une figure quelconque, dont les sujets sont très variés : objet familier (un cor, une clef, une balance, etc.), tantôt une figure symbolique (fleur de lis, agneau, tour, croix, etc.), tantôt une lettre ou les initiales de nom de famille. Souvent il combine plusieurs de ces systèmes. Habituellement, un manuscrit médiéval est entièrement constitué de parchemin ou de papier. Cependant, on rencontre des cas de manuscrits hybrides, qui s'expliquent par l'union de feuillets d'origines différentes, le renforcement de certaines parties des cahiers, la mise en valeur de certaines parties du codex...“<sup>14</sup>

Što se tiče upotrebe papira, autor Stipčević navodi da se papir najprije pojavio u Evropi kao trgovačka roba iz arapskog svijeta. Prva tvornica papira na evropskom području osnovana je 1147. godine u Vidalonu na francuskoj strani Pirineja, a njen izumitelj je Jean Montgolfier. Dugo vremena smatralo se da je papir jeftina zamjena za pergament, jer se lako mogao zgužvati i rasparati. Zbog toga ga pisari nisu koristili kao podlogu za pisanje nekih važnih dokumenata kao ni za samostanske knjige ili za knjižnice. Tek od 13. stoljeća kada su postojali mnogobrojni univerziteti i kada je studentima bilo potrebno više materijala za prepisivanje knjiga, papir se počinje koristiti u daleko većoj mjeri. Pergament se i dalje upotrebljavao, ali u manjoj mjeri, npr. za skupocjene iluminirane knjige koje su naručivali vladari. (Stipčević, 1985: 162)

---

<sup>14</sup> [www.manuscrits-medievaux.fr/la-fabrique-et-l-art-du-livre/la-confection/la-chaine-operatoire.aspx](http://www.manuscrits-medievaux.fr/la-fabrique-et-l-art-du-livre/la-confection/la-chaine-operatoire.aspx)

## 5. OBLICI RUKOPISA U SREDNJEM VIJEKU: VOLUMEN I KODEKS

### 5.1. VOLUMEN I NJEGOVA UPOTREBA

„Le rouleau à développement horizontal, appelé *volumen*, est la forme habituelle du livre antique en papyrus: le texte se répartit en „pages“, c'est-à-dire en colonnes parallèles à l'axe d'enroulement, et donc perpendiculaires à la longueur du rouleau. [...] Pour les textes en caractères grecs ou en écriture latine, le *volumen* (de papyrus) - dont les „pages“ étaient munies d'une pagination - disparaît progressivement au cours du IV siècle au profit du *codex* (de papyrus ou de parchemin) et semble totalement éliminé au V siècle.

Le rouleau à développement vertical est utilisé au Moyen Âge par des copistes écrivant le texte sur des lignes parallèles au petit côté, suivant le sens de la largeur du parchemin. Ce type de rouleau, appelé *rotulus* ou *rôle*, a pu avoir des fonctions diverses. Un certain nombre de *rotuli* porteurs de commentaires bibliques ont été trouvés dans la Géniza du Caire: ils furent écrits en Orient musulman ou dans la zone byzantine.

Les dimensions des rouleaux à déroulement vertical sont variables. Leur longueur moyenne va de 4 à 5 m pour une largeur d'environ 60 cm. Certains peuvent cependant être de grandes, voire de très grandes dimensions comme les nombreux rouleaux de chroniques universelles (au moins cent trente rouleaux) latines ou françaises, copiés sur parchemin. Certains de ces rouleaux à contenu historique, de grandes dimensions et donc peu commodes à ranger dans une bibliothèque, ont été par la suite découpés et remontés sous forme de *codex* pour une plus grande facilité de consultation.“<sup>15</sup>



Slika 3. Izgled svitka (*volumena*)

(Internet izvor: <http://www.monde-fantasy.com/supports-d-ecriture>)

---

<sup>15</sup> Géhin, Paul., *Lire le manuscrit médiéval*, Paris: Armand Colin, 2007, str. 71-72.

## 5.2. KODEKS (CODEX) I NJEGOVA UPOTREBA

Prema autoru Barbijeu, u periodu Rimskog carstva, knjigom se još uvijek smatra volumen od papirusa, dok kodeks i dalje ne ulazi u opštu upotrebu. Kodeks se najviše koristio za neke brže poslove, zabilješke i nacрте. Tek u 3. i 4. stoljeću počinje šira upotreba kodeksa. Ovcija ili teleća koža se preradi kako bi poslužila kao podloga za pisanje, a potom se prepisani tekst jednom ili dvaput presavija u obliku sveske. Te sveske se slažu jedna na drugu, ušivaju i povezuju. To je zapravo oblik knjige koji i mi danas poznajemo. Postoje mnogobrojne prednosti pergamenta u odnosu na papirus. Pergament je po svojoj strukturi izdržljiviji materijal za pisanje. Zbog debljine i dobro upijajuće strukture, po njemu se moglo pisati sa obje strane (što je kod papirusa bilo nemoguće), a to je značilo uštedu materijala. Također, na pergamentu je bilo moguće strugati površinski sloj, ukoliko bi se desila određena greška pri pisanju. Nije rijedak slučaj i da se čitava površina sastruže, kako bi se mogao novi tekst prepisati. Što se tiče dostupnosti materijala, pergament je bio lakše dostupan za upotrebu, u odnosu na papirus koji se nabavljao iz Egipta. Najstariji primjerci kodeksa su egipatskog porijekla. To su bile sveske međusobno ušivene i pričvršćene za korice odnosno dvije daščice. (Barbije, 2001: 41-42)

„S upotrebom pergamenta za pisanje s vremenom se promijenio i oblik knjige, jer se mjesto svitka pojavljuje kodeks, po uzoru na uvezene drvene pločice. U kodeksu su slagali list na list pa bi to s jedne strane, s lijeve, prošili i tako dobili oblik koji odgovara današnjoj knjizi. Pergamentski kodeks počinje ulaziti u praksu u 1. stoljeću n. ere, a kako je imao praktičniji oblik nego svitak, počeo je uskoro da zamjenjuje papirusni svitak. U 3. stoljeću n. ere, npr., nehrišćanska djela su još često imala oblik svitka, a za hrišćanska preovladuje kodeks. Istoričari koji govore o porijeklu kodeksa smatraju da je on rimski izum.

Kodeks je vjerovatno bio i od papirusa, kao što je i svitak bio od pergamenta. No, to je rjeđa pojava.

Na stranama kodeksa pisali bi obično u dva ili tri stupca, i to na obje strane. Službeni dokumenti pisani su samo na jednoj strani.

U starije doba pergamenat nije bio osobito tražen pisaći materijal. To je bilo zbog njegove debljine i zbog toga što su vlakna kože s grublje strane otežavala pisanje, a nije bio ni osobito podesan za svitak jer je bio lomljiv. Pored toga, bio je i dosta skup. S vremenom je pergamenat ipak uveden u opštu upotrebu, a to je omogućilo pobjedu kodeksa kao knjižnog oblika.“<sup>16</sup>

Autor dalje ističe: „S vremenom se pojavio običaj da se nepotrebni tekstovi na pergamentu brišu i pišu novi. To su ljudi radili radi uštede materijala, koji je bio dosta skup, a hrišćanstvo je brisanjem nastojalo da paganskom dijelu zametne trag. Tako pisan rukopis u nauci zovu »palimpsest« (= codex rescriptus). Taj naziv potiče od voštanih pločica koje su lako brisali pa na njima ponovo pisali (palin = ponovo, opet, psestos = urezan, ugreden).“<sup>17</sup>

---

<sup>16</sup> Vidović, Drago, *Opšta istorija biblioteka*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, str. 10.

<sup>17</sup> *Ibid*, str. 11.



Slika 4. Izgled kodeksa; Biblija na latinskom jeziku, nastala između 1240 i 1255, Paris, Nacionalna biblioteka Francuske.

(Izvor: <http://classes.bnf.fr/livre/grand/298.htm?fbclid=IwAR0tzZflUHfzXCx1e6TnatVRR9aQV5cy0GVxNtX3yGisldRvAH4kITKkPvs>)

## 6. NAČIN IZRADE SREDNOVJEKOVNIH RUKOPISA – PREPISIVAČKA DJELATNOST

Izrađivanje materijala na kojima su se rukopisi prepisivali u srednjem vijeku je složen i dugotrajan proces koji je zahtijevao mnogo truda i napora. Prva etapa bila je obrađivanje i sušenje kože životinja na kojima su rukopisi nastajali. Potom bi se kože natapale u određenim supstancama prije negoli započne proces prepisivanja rukopisa. O detaljnom postupku izrade rukopisa kao i njihovog uvezivanja u knjige govori sljedeći citat:

„Un manuscrit est un objet d'art sur lequel interviennent de multiples artisans. Depuis la préparation des peaux pour assurer le support d'écriture jusqu'à la réalisation de la reliure, sa production peut durer plusieurs mois au Moyen Âge. Dans un premier temps, la sélection et la préparation des peaux est une étape parfois difficile. En effet, plus un manuscrit est grand, plus il est compliqué de trouver les peaux en qualité et en quantité suffisante. Pour les plus grands formats, comme la Bible, on a eu recours à nombre d'animaux. Les éleveurs de l'époque sont tributaires des conditions météorologiques et géographiques. Aussi, on trouve dans certains parchemins des trous, qui sont en fait des défauts d'origine dans la peau des veaux ou des moutons. Après une préparation comprenant dépilation, effleurage, traitement non tannant, et enfin séchage sous tension, les parchemins sont coupés et assemblés en cahiers de plusieurs bifeuillets, cousus au milieu. Chaque cahier de quatre bifeuillets, par exemple, est composé de huit pages. Il peut porter au bas de la dernière page un numéro, dit „signature“, qui permettra l'assemblage final du manuscrit une fois la copie du texte et les enluminures réalisées. Les pages du manuscrit sont aussi numérotées, et, comme le français au Moyen Âge, la graphie des chiffres peut être perturbante pour notre regard contemporain. Une fois les cahiers formés les copistes peuvent enfin commencer leur travail. Plusieurs techniques de copie sont utilisées: la copie directe depuis un autre manuscrit ou la copie sous la dictée, qui permet à plusieurs copistes d'écrire simultanément le même texte. Les ajoutées techniques des copistes ne s'arrêtent pas

là. Pour obtenir un texte soigneusement écrit, des lignes parallèles sont tracées sur le parchemin, d'abord à l'aide d'une pointe sèche, puis à l'aide de la mine de plomb. On trouve encore sur certains parchemins des „piqûres“, petits trous réguliers en bordure de marge permettant de tracer ce quadrillage. L'enlumineur intervient ensuite, quand ce n'est pas le copiste lui-même qui occupe aussi ce poste. Il appose, sur les manuscrits les plus richement décorés, des feuilles d'or appliquées avec un collant d'origine animale et des pigments à base végétale ou minérale, tel que l'orpiment, le minium, ou le lapis-lazuli. Comme le budget de fabrication peut parfois manquer à cette étape et que les produits rares peuvent devenir difficiles à se procurer, certains ne colorisent que quelques images, voire „grisent“ les illustrations au lieu de les coloriser. Une fois tous les cahiers prêts, le travail du relieur peut commencer. Les cahiers sont réunis par des nerfs avec une âme, c'est-à-dire une lanière, souvent de peau de veau pour assurer solidité et souplesse au dos du manuscrit pendant sa manipulation. Les manuscrits du Moyen Âge ne possédaient pour la plupart pas de couverture, c'est pourquoi les premières et les dernières pages sont souvent endommagées. Ce n'est que plus tard qu'y ont été ajoutées des ais de bois, pour les conserver et protéger dans les meilleures conditions.“<sup>18</sup>

Autorica Hebrang-Grgić govori u svojoj knjizi o uvjetima u kojima su nastajali rukopisi unutar samostana i crkava. Saznajemo da je nastanak rukopisa bio dugotrajan i težak posao, koji je trajao mjesecima pa čak i godinama. O tome svjedoče mnogobrojni slikovni prikazi na kojima vidimo koliko je mukotrpan bio proces nastanka rukopisa.

„Prepisivanje se smatralo kolektivnim činom, djelom službe Božje. Voditelj skriptorija (*scriptuarius*) dijelio bi zadatke, upute i materijal za pisanje, a prepisivači su mu odgovarali za svoj rad. U ranome srednjem vijeku piše se pisačkom od trske i perima, najčešće guščjim. Koristio se i nožić za brisanje pogrešaka u tekstu. Ponekad se uklanjao i veći dio teksta kako bi se dobila čista pergamenta za pisanje novog teksta (palimpsest). [...] Najprepisivanije knjige u ranome su srednjem vijeku bili evanđelistari. Sami evanđelisti prikazivani su kao pisari koji sjede pred stolkom ili u krilu drže knjigu koju pišu. Prepisivanje je bilo dugotrajan i mukotrpan posao. Prepisivanje jedne knjige moglo je trajati i godinama, ovisno o dužini teksta te o urednosti i savjesnosti prepisivača. O teškim uvjetima u kojima su pisari radili svjedoče poneke zabilješke ili crteži na marginama. Tako doznajemo da im je bilo hladno ili mračno, ili su ih u radu ometali miševi koji nisu bili rijetkost u skriptorijima.“<sup>19</sup>

Prema autoru Barbijeu, sve do 11. stoljeća knjige su nastajale samo u manastirima i drugim vjerskim kućama. Obrada kože za pergament trajala je mjesecima i odvijala se u specijalnim manastirskim radionicama; u postupku se koristi nagašeni kreč, vrši se ispiranje, struganje itd. Bez obzira na kvalitet kože i savršen rad na pergamentu, na njemu uvijek postoje dvije strane: lice i naličje odnosno strana gdje je bila dlaka i strana do mesa koja je većinom glatka i svjetla. Na kraju se koža reže u list ili listove. Pri tome se ivice listova obilježavaju određenim materijalima, i sve što je viška se odsijeca. Na ovaj način štedjelo se na materijalu, obzirom da je pergament bio jako cijenjen materijal. Tako pripremljeni listovi odnose se u skriptorijume, gdje se dovršava proces obrade pergamenta i počinje prepisivanje. To najbolje možemo vidjeti iz opisa Hildeberta de Lavardena (1055-1133):

---

<sup>18</sup>[http://gallica.bnf.fr/blog/09112018/manuscrits-secrets-defabrication?fbclid=IwAR13vLW1XYCAiWeReQ\\_Kk6NXkxn56OxTs8](http://gallica.bnf.fr/blog/09112018/manuscrits-secrets-defabrication?fbclid=IwAR13vLW1XYCAiWeReQ_Kk6NXkxn56OxTs8)

<sup>19</sup>Hebrang-Grgić, Ivana, *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*, Zagreb: Naklada Ljevak, d.o.o., 2017, str. 47-48.

*Vi znate šta prepisivač obično čini. Prvo strugalicom čisti pergament od zrnastih neravnina i skida krupnu nečistoću, potom kožu obrađuje kamenom plavcem dok potpuno ne nestanu dlake i ligamenti. Ako to ne bi učinio, ono što je napisano ne bi bilo dobrog kvaliteta i ne bi moglo da traje.<sup>20</sup>*

Autor dalje navodi da se povremeno koristila tehnika palimpsesta odnosno brisanje prvobitnog teksta kako bi se mogao ispisati novi (obzirom da je pergament bio skup). Pergament se ostavljao da prenoći u mlijeku, pa bi se trljao kamenom plavcem i potom izbjeljivao kredom. U sljedećoj fazi uobličavale su se stranice rukopisa: označavane su stranice teksta reglura (u širem značenju to je operacija označavanja okvira), zatim su iscrtavani sami redovi, pomoću suhog šiljka. Stranice okvira utvrđuju se šestarom. Reglura može biti jednostavnija ili složenija, u zavisnosti od teksta koji će se ispisati: jednostavan tekst ili stihovi, raspored u dugim redovima ili stupcima, prostor za iluminacije, ilustracije itd. List se potom odnosio u skriptorij a onda u radionicu za rubrikaciju, za iluminaciju i povez. (Barbije, 2001: 54-56)

„Ilustracija i ukrašavanje rukopisa. U velikim radionicama, iluminiranjem se bave posebni stručnjaci. Glavni majstor, upravnik radionice, organizuje operacije u nizu: priprema se više pergamentnih listova u isti mah, za koje se uzastopno pravi okvir crteža, potom se izrađuje sâm crtež, nanose se boje (iz nekih nedovršenih rukopisa vidimo kako su tekle različite etape). Slika ima dvostruku ulogu: ukrašava i obaveštava, pri čemu ova druga uloga može postati i simbolična. Slika je bitan element mnogih srednjovekovnih rukopisa. Postoje tri vrste: ilustracije, inicijali ili početna ukrasna slova i ivice – bordure.

- *Bojeni pergament.* Pomenućemo samo upotrebu podloge u boji (pergamenta), prema običaju poznatom iz antike koji se negovao i u Vizantijskom carstvu, a koji se na Zapad preneo i koristio za rukopis namenjen vladaru. Sam pergament obojen je purpurnom bojom, ponekad crnom, češće je oslikan ili pokriven listom zlata, a na njemu se piše zlatnim ili srebrenim mastilom.
- *Ilustracije.* Najstariji primeri ilustrovanih tekstova koje danas poznajemo jesu volumeni iz 2. stoljeća, koji obično sadrže naučne, a ređe književne tekstove. Zbog oblika svitka, slika se morala ubaciti u pisani stubac – taj raspored je prenet u poznoantičke kodekse: u *Vergiliju iz Vatikana* (kraj 4. stoljeća) slike su predstavljene u geometrijskim okvirima, obično na istoj strani kao deo teksta koji se ilustruje. Također nailazimo na slike koje zauzimaju čitavu stranicu, isto onoliko prostora koliko i tekst koji se ilustruje. Pored narativnih prizora, čest je i portret autora, uzor koji će se očuvati sve do srednjeg veka kada je reč o jevanđelistima ili o glavnim junacima priče (portret svetitelja uz njegov životopis i sl.).
- *Ukrašavanje.* Ukrasni inicijal je prvo slovo teksta ili dela teksta, a služi kao pomoć u čitanju (da se uoče glavni prekidi) i kao dekorativni elemenat. Inicijali se pre svega razlikuju po veličini, po boji koju rubrikator katkada redom menja.“<sup>21</sup>

---

<sup>20</sup> BnF, ms latin 3239, f°140-141, cit. Le livre - Catalogue de l'exposition de la Bibliothèque nationale, Paris 1972, n°53

<sup>21</sup> Barbije, Frederik, *Istorija knjige*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, CLIO, 2009, str. 57-59.



Što se tiče poveza rukopisa, autor Barbije navodi da prvi povezi potiču iz 7. stoljeća. Sveske su ušivane dvostrukim vlaknima, nitima od konoplje i kožnih traka te pričvršćene za daščicu. Hrbat je pokriven kožom i obično se vidi trag niti, dok su mu gornji i donji dio ojačani upletenim nitima. Obje korice su presvučene kožom, a nešto rjeđe tkaninom. Unutrašnje strane korica su pokrivene listom pergamenta, ili listom papira.

Naslov je ispisivan na jezičku pergamenta zaštićenom rožnatom pločicom; nalazio se pri vrhu prednje korice, jer se knjige nisu čuvale uspravno nego položeno. Iz istih razloga i sam povez je katkad bivao zaštićen od trenja krupnim klinovima, pa su se krupne knjige oslanjale na glave klinova. U 12. stoljeću često se koristio sistem fiksacije: knjige su se zatvarale metalnim kopčama sa šarkama ili pantljikama. „Knjige-kese“ su oblici rukopisa vrlo praktični za upotrebu jer su se nosili obješeni za pojas. Takvu vrstu rukopisa srećemo kod narikača na grobu vojvoda od Burgonje. Prve radionice za koričenje osnivaju se u okviru manastirskog skriptorija: razlikuju se po materijalu koji se u njima koristio (metalni ukras i dekorativni motivi), ili po napomenama u knjigama koje se odnose na njihov nastanak. (Barbije, 2001: 78-79)

Autor Vidović opisivao je u svom djelu način ukrašavanja rukopisa različitim bojama, a tim zadatkom bavio se iluminator. Posebno su se ukrašavali inicijali, naslovi i sl., najčešće crvenom bojom, pa se onaj ko je to radio nazivao rubrikator. Rukopisi su pisani na istoku na grčkom jeziku, a na zapadu na latinskom jeziku. Tek u kasnom srednjem vijeku počinje se pisati i na nacionalnim jezicima. Autor govori i o povezu rukopisa, odnosno načinu povezivanja rukopisa kao i o njihovom izgledu. Spominje se i način čuvanja knjiga u bibliotekama, obzirom da su te knjige bile izuzetno dragocjene i skupe.

„Na pisanju knjige radilo nekad jedno lice, pisar (scriptor, kaligraf), a nekad više.

Već je u starom vijeku, kako smo to rekli, bilo ilustrovanih knjiga. To je ostalo i u srednjem vijeku, i to u pojačanoj mjeri. Skriptor je mogao knjigu sam napisati i ilustrovati, ali je ilustracije i ukrase moglo uraditi i koje drugo lice. To je tzv. iluminator. (= illuminator), a danas ilustrator (illustrator). Pisar bi obično za iluminatora ostavljao prazan prostor da on poslije može nacrtati potrebne ilustracije, ukrasne slike i početna slova ili inicijale. U mnogo slučajeva bi iluminator i prije pisanja ucrtao te sličice, tzv. »minijature«.

Crvena boja je mnogo upotrebljavana za natpise poglavlja, početne riječi odsjeka itd. Pisar koji je radio crvenom bojom zvao se rubrikator (= rubrikator od ruber = crven).

Iluminovane su tj. ilustrovane, najčešće liturgijske knjige. One su često ble pravo umjetničko djelo kako po pismu tako i po ukrasnim sličicama, ilustracijama, inicijalima i povezu.

Jezik prepisanih knjiga bio je na istoku grčki, a na zapadu latinski. U kasnom srednjem vijeku do izražaja dolaze i nacionalni jezici.“<sup>22</sup>

---

<sup>22</sup> Vidović, Drago, *Opšta istorija biblioteka*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, str. 32.

Autor dalje tvrdi:

„Srednjovjekovni povez knjige bio je od drvenih pločica koje su bile presvučene pergamentom, svilom, somotom, jelenjom i telećom kožom. Osim toga knjige su, osobito liturgijske, bile ukrašene različitim reljefnim figurama, zlatom, srebrom i dragim kamenjem tako da taj rad čini poseban dio umjetnosti i postao je danas vrijedan naučnog izučavanja.

Tako opremljene knjige bile su osobita dragocjenost, pa zbog toga i dolazi do toga da su knjige u bibliotekama vezane lancima. Do 13. stoljeća su lancima vezali samo bogato opremljene knjige za bogoslužje, a izgleda da je prva šira pojava tog vezanja zabilježena istom u 13. stoljeću u biblioteci Sorbone (Sorbonne) u Parizu, a nimalo nije vjerovatno da su ikada, osobito u 14. i 15. stoljeću, sve knjige neke biblioteke držane na lancima.

Izučenih knjigovezaca i njihovih cehova (esnafa) nije bilo, nego su posao uvezivanja radili sami pisari ili koje drugo lice u manastiru vješto tom poslu. Stručni knjigovesci se pojavljuju s univerzitetima i s izumom štampe, kad se veći broj knjiga mogao da štampa i izdaje.“<sup>23</sup>

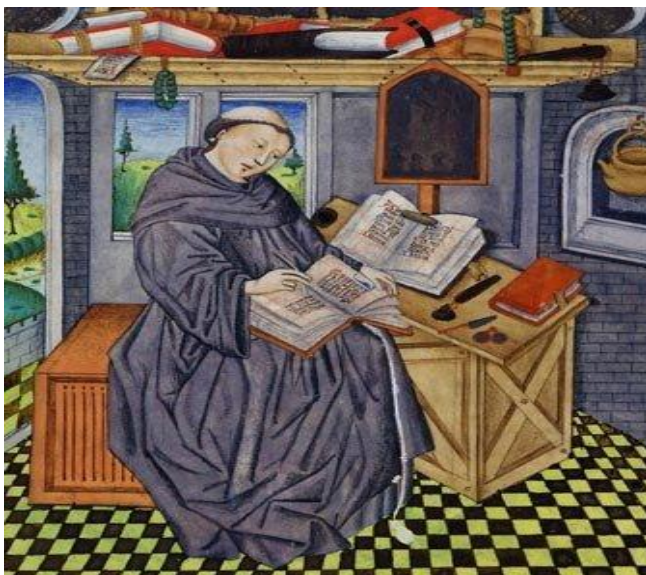


Slika 5. Način prepisivanja rukopisa

(Internet izvor: <http://www.trob-eu.net/en/medieval-manuscripts.html>)

---

<sup>23</sup>*Ibid*, str. 36.



Slika 6. Prepisivanje rukopisa u skriptorijumu

(Internet izvor: <https://actuelmoyenage.wordpress.com/2017/11/16/faire-un-livre-au-moyen-age/>)

## 7. SADRŽAJ SREDNJOVJEKOVNIH RUKOPISA

Prema autoru Stipčeviću, srednjovjekovni rukopisi bili su različitog sadržaja. Ponekad su prepisivači pisali svoja mišljenja o djelima koja su prepisivali. U nekim rukopisima mogu se naći vrlo zanimljivi historijski podaci npr. značajni događaji iz tog perioda. Neki skriptori pisali su čak i pjesme jer su smatrali da imaju dara za to. Ono što je važno istaći su biješke odnosno kolofoni, u kojima prepisivači govore o sebi, svom pisarskom životu, i uvjetima u kojima su radili. Na osnovu njih možemo zaključiti koliko je njihov posao bio zahtjevan i težak.

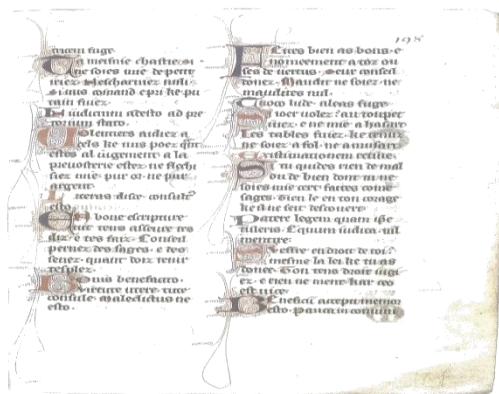
„Za razliku od njihovih prethodnika iz antičkog vremena čija imena vrlo rijetko znamo, a i ona koja poznajemo sačuvali su nam pisci koji su pisari kudili ili hvalili, pisari iz srednjeg vijeka vole zapisivati na prepisanim rukopisima i svoja imena, a uz to i svoja razmišljanja koja su nam danas po mnogo čemu zanimljiva. Nešto od onoga što su zapisivali odnosilo se na njih same, nešto na naručitelje, ali su oni katkad zapisivali i stvari koje ne bismo očekivali, npr. o povijesnim događajima svoga vremena, o bolestima koje su harale i slično, a vrlo često zapisuju i poruke budućim čitateljima. Neki koji su vjerovali da imaju pjesničkog dara, pisali su i pjesme, a kako je takvih osrednjih i loših pjesnika u svijetu uvijek bilo mnogo, razvila se cijela jedna književnost – ako je književnošću smijemo nazvati. Jadna je to bila poezija, ali se njihovim autorima štošta može oprostiti, pa i loši stihovi, ako se sjetimo da su je stvarali frustrirani redovnici bez velikih intelektualnih sposobnosti i često bez dostatna obrazovanja. Osim toga, oni su znali da tu njihovu poeziju neće niko drugi osim onih rijetkih pojedinaca koji će u rukama držati dotičnu knjigu, a njihov je broj bio zaista malen.

Ipak, za nas su najzanimljivije bilješke (kolofoni) u kojima pisari iznose podatke o sebi, o svom društvenom položaju i podrijetlu, o uvjetima u kojima su radili svoj pisarski posao, o mecenama i drugim naručiteljima, o svom teškom životu, o svojoj vjeri u Boga i vjernosti crkvi itd.“<sup>24</sup>



Slika 7. Stranica manuskripta *Libri Naturales*, prevod Aristotela, XIV vijek. Biblioteka Sorbonne.

(Internet izvor: <https://www.futura-sciences.com/sciences/questions-reponses/moyen-age-naissance-universites-moyen-age-13120/>)



Slika 8. Paris, Bibliothèque nationale de France, fr. 25407; folio 198 recto<sup>25</sup>

<sup>24</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 70-71.

<sup>25</sup> Careri, M. et al., *Album de manuscrits français du XIII<sup>e</sup> siècle*, Viella, Roma, 2001.

## 8. FENOMEN AUTORIZACIJE SREDNJOVJEKOVNIH RUKOPISA

Pojam autora u srednjem vijeku pitanje je o kojem se i danas mnogo raspravlja. Prvobitno su autori rukopisa uvijek bili anonimni, njihovo ime nije bilo označeno. Tek u kasnom srednjem vijeku dolazi do osvještavanja autora-pisca kao individue, vlasnika određenog djela. O postanku autora u srednjem vijeku, autorica Kapetanović će govoriti u svom članku *Koncept autora u književnosti francuskog srednjovjekovlja*.

„Kroz čitav srednji vijek, pojam *auctor* vezuje se isključivo za autore latinskog i grčkog izražaja. Srednjovjekovni pisci na narodnim jezicima ne pripadaju navedenoj kategoriji. *Auctor* i njegov plural *auctores*, titula je koja simbolički inkarnira društveni ili književni status, ugled, senioritet i autentičnost, dok se pod pojmom *auctoritates* podrazumijevaju spisi navedenih autoriteta koje srednji vijek neumorno citira, adaptira i glazira. *Auctor* je *auctor* jer posjeduje *auctoritas*, autoritet koji se ne dovodi u pitanje, poput univerzalnih istina. Prihvata se i veliča dogmatski, bez kritičkog preispitivanja. *Auctor* je utjelovljenje i pisca i autoriteta, ali autoriteta koji dolaze od Boga. *Auctor* se ne samo čita, on se štuje, njemu se vjeruje“<sup>26</sup>

Autorica Kapetanović također navodi: „Anonimnost književnog djela u francuskom srednjem vijeku može se objasniti statusom pojedinca-subjekta unutar feudalno-kršćanskog društvenog uređenja. Naime, iskazivanje individualnosti u smislu manifestacije subjektive svijesti o sopstvenom bitku zatomljeno je u korist tradicije i kolektivnog. Srednjovjekovni pisci svojim nepotpisivanjem ili neimenovanjem u tijelu teksta svjedoče o općoj klimi i mentalitetu tog doba koje privilegira anonimnost. Zanimljivo je napomenuti da se redovno potpisuju i autoriziraju jedino tekstovi prirodnih znanosti, kosmologije, geometrije, muzike, tj. onog pedagoškog kurikuluma koji je u kasnoantičkom obrazovanju pripadao *quadriviumu*.“<sup>27</sup>

Autor u srednjem vijeku smatrao se uvijek anonimnim, njegovo ime nije bilo označeno na rukopisima iz tog perioda. tek krajem srednjeg vijeka, pojam autora, njegova figura i uloga u nastanku nekog djela počinje da se razotkriva. To možemo vidjeti na osnovu sljedećeg citata:

„À la fin du Moyen Âge, émerge, autour d'auteurs comme Pétrarque en Italie ou Christine de Pisan en France, l'identité fondamentale d'une œuvre référée à un nom propre et placée dans un livre manuscrit qui ne comporte plus qu'elle. Jusqu'alors le manuscrit médiéval en langue vulgaire était un "livre recueil", dans lequel des textes, de dates, de genres et même de langues différents, étaient rassemblés par la volonté de son propriétaire. Il n'y avait pas de "fonction-auteur" pour parler comme Foucault, mais une "fonction-lecteur", ou une "fonction-copiste", mais c'est à la fin du Moyen Âge que pour certains auteurs se met en place une unité indissociable entre un objet matériel, le livre, l'œuvre définie comme singulière ou comme un ensemble de textes formant œuvre, et le nom propre garant du texte. Cette première étape de la construction de la figure et de la fonction de l'auteur, marquée par la volonté d'un contrôle sur la chaîne des copies, se traduit de manière "codicologique" par l'existence du "livre unitaire", comme on dit en italien, qui rassemble œuvre et nom propre dans un même objet. Une seconde étape intervient au début de l'âge moderne, lorsque l'auteur est pour ainsi dire produit par les censures, et son nom propre utilisé dans les index des différentes universités, de l'Inquisition ou

---

<sup>26</sup> Kapetanović, Dijana, Koncept autora u književnosti francuskog srednjovjekovlja. *Sophos: časopis mladih istraživača: A young Researchers Journal*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2008, str. 2-3.

<sup>27</sup>*Ibid*, str. 8.

des polices d'État comme instrument de repérage des textes prohibés. C'est une construction qui intéressait beaucoup Foucault, puisqu'elle se fait à partir de l'appropriation pénale d'un discours jugé transgressif : le nom d'auteur fonde une identité fondamentale, car c'est lui qui permet le plus aisément la répression.<sup>28</sup>

„Définir la notion d'auteur est une tâche ardue, voire un pari impossible lorsqu'il s'agit de l'appliquer au Moyen Âge. Car s'il n'y a qu'un seul créateur (Dieu), l'auteur est avant tout un artisan du verbe qui entend copier au plus près la création divine. *Auctor*, l'auteur médiéval est, selon son étymologie, celui qui augmente et accroît la matière littéraire (*augere*) mais aussi celui qui agit (*agere*). L'*actor* renvoie alors au simple écrivain, l'écrivain moderne opposé à l'*auctor*, l'auteur de la tradition. Ainsi, l'oeuvre d'un *auctor* doit être lue car elle a de l'*auctoritas*, c'est-à-dire une authenticité comme dans le cas des textes non apocryphes ou canoniques, et de la valeur, à savoir un respect de la vérité chrétienne par opposition aux textes profanes, en général. Dans cet héritage poétique, l'*actor* s'inscrit comme un artisan qui fait oeuvre de »labour« pour atteindre la copie de cette perfection divine. Qu'il se nomme *facteur*, *faiseur*, *faititre* (du latin *factitor*), *rhétoricien*, *rhétorique*, *rimeur*, *rimant*, *versifieur* ou *philosophe*, l'auteur est un ouvrier qui mobilise des compétences pour composer un texte littéraire.<sup>29</sup>

„Le premier problème qui se pose au lecteur ou au médiéviste lorsqu'il lit les textes du Moyen Âge est ce que Paul Zumthor définit par la »mouvance«.

En effet, il est très rare qu'un seul et unique manuscrit du texte existe (le texte peut donc être transcrit dans plusieurs manuscrits) et, à l'inverse, un manuscrit peut contenir plusieurs textes. De plus, différents copistes peuvent participer à la rédaction d'un seul manuscrit.

Le texte du Moyen Âge s'il peut être écrit à plusieurs mains peut aussi être réécrit et même continué.

C'est le cas dans le fameux *Roman de la Rose*, dont la version de Guillaume de Lorris et de Jean de Meun en fait une oeuvre unique mais au double auteur.<sup>30</sup>



Slika 9. Odlomak iz poeme *Roman o ruži*, XIII vijek, Nacionalna biblioteka Francuske.

(Internet izvor: <https://www.bnf.fr/fr/mediatheque/le-livre-feuilleter-roman-de-la-rose>)

<sup>28</sup> <http://classes.bnf.fr/livre/arret/auteur-lecteur/brouillons/06.htm>

<sup>29</sup> Labère, Nelly, Sère, Bénédicte, *Que sais-je?; Les 100 mots du Moyen Âge*, Paris: Presses Universitaire de France, 2010, str. 11-12.

<sup>30</sup> *Ibid*, str. 76.

## 9. SREDNJOVJEKOVNI SAMOSTANI

Samostani su mjesta u kojima su nastajali srednjovjekovni rukopisi. Unutar zidina samostana postojao je organiziran proces proizvodnje knjiga. Postojale su mnogobrojne biblioteke u kojima su se čuvali rukopisi, ali nažalost do danas mnogi od njih nisu sačuvani. O važnosti samostana kao institucijama unutar kojih se stvaraju rukopisi, govori autor Stipčević u svom djelu *Povijest knjige*.

„S pravom se govori o samostanskoj kulturi kao osnovnoj značajki srednjovjekovne Evrope. Samostan je kao institucija i kao način življenja potpuno stran evropskoj antičkoj kulturi, no kad su se potkraj antike pojavili prvi samostani na evropskom tlu, brzo su se proširili i postali s vremenom dominantnim fenomenom u gospodarskom i kulturnom životu zapadnoevropskog srednjovjekovlja. Ti će evropski samostani s vremenom preuzeti čak i mnoge funkcije o kojima njihovi prvi osnivači na Srednjem istoku nisu ni sanjali.

U povijesti knjige upravo će se unutar tvrdih zidova velikog broja samostana u Evropi odigrati skoro sve što se ticalo proizvodnje i čuvanja knjige. U njima će marljivi redovnici prepisivati knjige, tu će sitnoslikari ukrašavati knjige inicijalima i slikama, u samostanima će se najčešće proizvoditi i pisci materijal – pergament. Smatralo se normalnim da svaki samostan ima svoju knjižnicu pa je tako i nastala poznata uzrečica »*Monasterium sine libris est sicut civitas sine opibus [...] mensa sine cibis*« (Samostan bez knjiga je kao grad bez zidina [...] trpeza bez hrane). Zahvaljujući takvom shvaćanju samostani su sačuvali mnoga djela antičkih i srednjovjekovnih pisaca koja bi inače zub vremena i nemarnost ljudska zauvijek uništili.“<sup>31</sup>

Nastanak rukopisa u samostanima predstavljao je jedan čitav proces u kojem su je učestvovao velik broj osoba. Svako je imao različit zadatak, o čemu će autorica Hebrang-Grgić govoriti u svojoj knjizi. Ova autorica navodi i način čuvanja knjiga u bibliotekama.

„Ranosrednjovjekovni samostani kao žarišta pismenosti i obrazovanja bili su zatvorene cjeline. Cjelokupna se proizvodnja knjiga odvijala unutar zidina samostana. U njoj su sudjelovali proizvođači pergamene, prepisivači, rubrikatori (prepisivači koji crvenom bojom upisuju istaknute dijelove tekstova), minijaturisti (oslikavaju tekst inicijalima i drugim ukrasima), knjigoveže (povezuju listove u knjižni bok i izrađuju korice), zlatari i rezbari (ukrašavaju korice). Za knjižnicu sv. Benedikt koristi se izraz *bibliotheca* i on u početku označava samo namještaj koji je služio za smještaj knjiga. Knjige su se najčešće čuvale u ormarima (*armarium*), a izraz *armarium* ponekad se koristio i za prostoriju knjižnice. Osim u ormarima, knjige su se čuvale i u nišama u zidu.“<sup>32</sup>

Autor Stipčević također navodi da se riječ *scriptorium* zapravo odnosi na prostorije unutar samostana, katedrala itd. u kojima su redovnici svakodnevno prepisivali različita djela. Na slikama iz ovog perioda mogu se često vidjeti redovnici kako prepisuju knjige u svojim sobama unutar samostana, a ne u skriptorijima odnosno prostorijama koje su striktno predviđene za prepisivanje djela.

---

<sup>31</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 139

<sup>32</sup> Hebrang-Grgić, Ivana, *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*, Zagreb: Naklada Ljevak, d.o.o., 2017, str. 47.

Što se tiče izgleda skriptorija, svaki od njih imao je prostora za tri do dvanaest prepisivača odnosno kopista. Svaki prepisivač imao je svoj sto na kojem se nalazila knjiga koju je prepisivao, stolica i drugi sto na kojem se nalazio pisaći materijal po kojem se pisalo. Kopista je pored sebe imao i dodatnu opremu za prepisivanje – posudicu sa tintom, pero, nož za oštrenje pera, spužvicu i strugač koji je služio da se pogrešno napisani tekst može izbrisati. Najčešće je svaki pisar prepisivao zasebno djela, a tek ponekad se dešavalo da više psara piše istovremeno, po diktatu neke osobe.

Prepisivači sa iskustvom dobivali su narudžbe da pišu izuzetno lijepa djela i zvali su se »*antiquarii*«, a priučeni pisari odnosno oni bez velikog iskustva dobivali su jednostavnije zadatke i zvali su se »*scriptores*« ili »*librarii*«.

Nakon što bi pisari završili svoj posao odnosno prepisali određeno djelo, tekstove su preuzimali majstori za izrađivanje i ukrašavanje inicijala i naslova. Oni su se zvali »*rubricatores*«. Ukoliko je na prepisanom djelu bilo potrebno inicijale likovno izraditi ili ukrasiti slkama, tada se zadatak prepuštao minijaturistima (sitnoslikarima) odnosno iluminatorima. Na kraju ovog procesa, knjigovešci tj. »*bibliopeges*« su uvezivali knjige, a ukoliko je bilo potrebno, korice su se ukrašavale zlatnim ili srebrenim limom, dragim kamenjem, emajlom... (Stipčević, 1985: 139-141)

„[...] glavno središte civilizacije ranoga srednjega vijeka je samostan, i to sve više usamljeni, seoski samostan. Zajedno sa svojim radionicama, on je čuvatelj zanatskih i umjetničkih vještina, a sa svojim skriptorijem – knjižnicom održavateljem duhovne kulture, dok je, zahvaljujući svojim posjedima, opremi, radnoj snazi redovnika i ljudi ovisnih o njemu svake vrste, postao proizvodnim središtem i gospodarskim uzorom, te dakako ognjištem duhovnog života, često smješten na mjestu gdje su bile pohranjene relikvije nekog sveca.“<sup>33</sup>

„Upada u oči da su likovni prikazi pisara u srednjovjekovnim rukopisima diljem Evrope vrlo brojni. Obično su pisari prikazani sami u svojim samostanskim ćelijama kako prepisuju knjigu. Pogubljeni nad stalkom na kojem stoji pergamena i pisarski pribor, prepisuju knjigu koja stoji na drugom stalku ili pak na koljenima samog pisara. Pisarski pribor katkada se nalazi na posebnom stoliću. Minuciozno je nacrtana tintarnica, pero, nožić za oštrenje pera, nožić za struganje, odnosno brisanje pogrešno napisanih riječi. [...] Rijetki su među njima bili dobro plaćeni i rijetki su bili oni koji su postigli slavu zbog iznimne kvalitete svojih prijepisa. Velika većina prepisivača u samostanskim i biskupijskim skriptorijima radila je svoj naporan posao ne dobivajući, niti očekujući, ni slavu, a još manje materijalnu dobit.

Pa ipak, unatoč njihovoj samozatajnosti i skromnosti, a vrlo često i anonimnosti, njihov je posao bio od neprocjenjive važnosti. Crkva je, naime, trebala vrlo mnogo liturgijskih i drugih knjiga nužnih za vjerski život, a knjige su trebali i učeni ljudi toga vremena, pa učitelji za obavljanje svojih dužnosti u školama, a potrebne su bile i njihovim učenicima da iz njih uče. Sve do osnutka sveučilišta, Crkva je bila gotovo jedini naručitelj knjiga, pa se samo po sebi razumije da je organizirala i pisarske radionice da bi mogla na vrijeme i u potrebnim količinama dobiti odgovarajući broj knjiga.

---

<sup>33</sup> Le Goff, Jacques, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb: Golden marketing, 1998, str. 161.



U samostanima je brigu za organizaciju pisarskih radionica obično vodio knjižničar samostana ili pak neki drugi učeni redovnik. Oni su se morali pobrinuti da se nabavi potreban pisaći materijal (pergamena, odnosno papir), pisaći pribor (pera, boje potrebne za izradbu ilustracija i inicijala, crnilo itd.), a morali su se pobrinuti i za odabir nadarenih i savjesnih pisara među redovnicima samostana.“<sup>34</sup>

## **10. PROPADANJE SAMOSTANSKE PREPISIVAČKE DJELATNOSTI**

Prema autoru Stipčeviću, u 13. stoljeću dolazi do sve veće nepismenosti među redovnicima u samostanima, što je rezultiralo postepenim nestankom prepisivačke tradicije koja je trajala stoljećima unazad. Skriptoriji koji su i dalje postojali u samostanima, gube svoju funkciju jer u njima ne postoje redovnici koji bi mogli prepisivati djela. Da bi se očuvala samostanska prepisivačka tradicija, redovnici su morali unajmljivati profesionalne prepisivače koji bi dolazili u samostan prepisivati djela. O krizi koja je dovela do gubitka prepisivanja djela u radionicama, svjedoče mnogi humanisti koji su istraživali stare rukopise u samostanima. Redovnici koji su i dalje boravili u samostanima, često su prodavali ili poklanjali skupocjene i vrijedne rukopise, jer nisu bili zainteresovani za njihovo očuvanje. (Stipčević, 1985: 150-151)

## **11. SREDNJOVJEKOVNI MANASTIRI**

Prema autoru Barbijeu, manastiri su vjerske kuće odnosno duhovna središta u kojima su se nalazile bogato opremljene biblioteke sa rukopisima. U 6. i 7. stoljeću otvara se najveći broj manastira: u Soasonu, Parizu, Limožu, Poatjeu, Likseju, Šelu, Korbijeu, Sen Vast d'Arasu, Sen Bertanu, Sen Amandu, Ruenu, Bordou, Lionu, Žuaru, Marmutiju i mnogi drugi. Manastiri su skloništa pisane kulture i čuvari antičke tradicije. Prema pravilima manastira, u njima se svakodnevno vršilo prepisivanje antičkih djela u pisarskim radionicama odnosno skriptorijumima. Organiziraju se radionice prepisivača, otvaraju se nove biblioteke, a samim tim i širenje knjiga postaje veće. (Barbije, 2001: 49-51)

„Knjige su pisane u manastirima u prostorijskoj koja se, kao i u starom vijeku, zvala skriptorij (skriptorium). Riječ »skriptorij«, u širem smislu, znači pisaći materijal i odatle francuska riječ: écritoire. Zatim je ta riječ dobila značenje sobe za pisanje u srednjovjekovnim manastirima. Skriptorij je u običaj uveo latinski pisac spomenuti Kasiodor (468-562), kancelar gotskog kralja Teodorika, u svom manastiru Vivariju (Vivarium). Kasnije su skriptoriji postali karakteristični za benediktinske manastire i druge na zapadu, a tako i za vizantijske na istoku.

Posao pisara (skriptora) vršili su redovno najučeniji monasi u manastiru. Rad manastirskog skriptora bio je visoko cijenjen, jer je, npr., u 7. i 8. stoljeću za njegovo ubistvo bila određena ista kazna kao i za ubijena biskupa ili opata.

---

<sup>34</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 69-70.

Skriptorij djeluje na širokoj osnovi osobito u bogatim manastirima, gdje su se monasi manje bavili poljskim i drugim radovima. [...] Skriptorij i mala manastirska biblioteka bili su obično smješteni u istoj prostoriji. Knjige su stajale u ormarima uza zidove, a stolovi za pisanje u sredini sobe. Broj pisara je varirao, a obično se spominje njih dvanaest.“<sup>35</sup>

Autor Vidović također ističe: „Jedino je opat bio ovlašćen da odabira pisare. Na čelu skriptorija i biblioteke stajalo bi jedno lice, precentor (= crkveni pojac). On bi radio pod rukovodstvom opata. U nekim manastirima su dužnosti bibliotekara i šefa skriptorija bile odvojene. Ovaj drug je raspoređivao skriptorima posao prema opatovom naređenju i dijelio im pojedine dijelove knjige koju bi prepisivali.

»Precentor« biblioteke bi obično nabavljao sve što je bilo potrebno za skriptorij. To su bili: stolovi, pergamenat, tinta, pera, nožići za zaoštavanje pera, kamen za glađenje pergamenta, šila i ravnala za izvlačenje linija na pergamentu, okviri za čitanje originala i dr. On bi sve to dobijao od manastirskog ekonomata. Stolovi su bili dosta kosi, a stolica nije imala naslona.

Kao glavni posao u skriptoriju smatrali su umnožavanje biblijskih, liturgijskih i drugih religioznih tekstova, zatim knjiga za manastirsku školu, a negdje i djela klasika, pa skolastičkih traktata. Rjeđe su manastiri bili centri originalnog pisanja, ali su ipak negdje i to bili. Najčešće se tu radilo o manastirskim i svjetskim kronikama; zatim su pisali komentare o Sv. pismu, pa o djelima crkvenih otaca, naučne kompendije zbirke iz bilježaka (ekscerpata).

U knjizi na kraju obično je ispisana anatema na onoga ko bi knjigu ukrao ili je ošteti: »Ko bi ovu knjigu ukrao, neka umre, neka bude pržen u tavi, neka u njemu bjesni padavica, neka bude rastrgan na točku i obješen.«<sup>36</sup>

## 12. KAROLINŠKA RENESANSA

Autorica Hebrang-Grgić u svojoj knjizi govori o važnom periodu u historiji srednjovjekovne Francuske – Karolinškoj renesansi. Kralj Karlo Veliki na svom dvoru okupljao je mnoge značajne prepisivače i autore rukopisa, a i osnovao je kraljevsku biblioteku u kojoj su čuvana mnogobroja srednjovjekovna i antička djela. Ovaj period značajan je ne samo za Francusku, nego i za čitavu Evropu, pa i svijet. Tokom vladavine ovog kralja dolazi do kulturološkog preporoda.

„Franačka Država je prva velika i organizirana država koja je nastala na prostoru Zapadnoga Rimskog Carstva. Osnovao ju je Karlo Veliki (768 – 814), a središte joj je bilo u gradu Aachenu. Kako bi obnovio školstvo Karlo Veliki je pozvao iz samostana u engleskome gradu Yorku redovnika Alkuina. Time započinje velika kulturna obnova poznata kao karolinška renesansa. U Aachen ubrzo dolaze pisci iz cijele Evrope, a dolaze i pisari i iluminatori kako bi pomogli u stvaranju velike dvorske knjižnice. Pisari su radili na prijepisima knjiga antičkih pisaca pa je knjižnica u Aachenu bila glasovita po izradi kvalitetnih i pouzdanih predložaka za daljnje prepisivanje. Po uzoru na dvorsku knjižnicu, brojni crkveni i svjetovni uglednici nastoje i sami sakupiti skupe knjige s bogatim uvezima. Iako je za neke knjige samo znak društvenoga statusa,

---

<sup>35</sup> Vidović, Drago, *Opšta istorija biblioteka*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, str. 32-33.

<sup>36</sup> *Ibid*, str. 34-35.

ipak se knjige proizvode uglavnom da bi se čitale. U tome razdoblju nastaje i poseban oblik zaobljenoga latiničnog pisma, karolinška minuskula, i širi se po cijelome Franačkom Carstvu. Gubi se karakter kurzivnoga pisma koje je bilo brzo i praktično, namijenjeno brzomu zapisivanju u laičkim skriptorijima – takvo će se pismo vratiti u 13. stoljeću kada se ponovno otvaraju laički skriptoriji na sveučilištima.“<sup>37</sup>

Autor Stipčević tvrdi da na području Zapadnog rimskog carstva, franački kralj Karlo Veliki osniva veliku i značajnu državnu tvorevinu. Kako bi to veliko prostranstvo moglo funkcionisati, kralj je trebao pomoć mnogih svećenika, redovnika itd. pa je zbog toga odlučio obnoviti školstvo i zalagati se za opću pismenost. Karlo Veliki odlučuje pozvati na svoj dvor opata Alkunina iz samostana York u Engleskoj, kao i mnogobrojne irske i anglosaksonske redovnike, koji će biti zaduženi za kulturnu obnovu što se naziva karolinška renesansa. Pored opata Alkuina, na dvoru će boraviti i čuveni pjesnici iz cijele Evrope. Kralj je uložio mnogo novca kako bi otvorio dvorsku knjižnicu, pri čemu se na dvoru okupljaju pisari i iluminatori. Oni prepisuju mnogobrojna antička djela npr. od Cicerona, Juvenala, Salustija i mnogih drugih. Na ovaj način, dvorska knjižnica postaje izuzetno obogaćena antičkim djelima. Mnogobrojne knjižnice unutar samostana i crkvi pribavljale su i obogaćivale svoje fondove zahvaljujući rukopisima koji su nastajali na dvoru Karla Velikog. Mnogi samostani željeli su oponašati način rada u dvorskim radionicama, pa se u samostanima kao što su Sankt Gallen, Fulda, Reichenau, Corbie, Reims i mnogim drugim prepisuju različita antička djela, Biblija i druge vjerske knjige.

Rukopisi koji nastaju u periodu srednjeg vijeka od izuzetnog su značaja i vrijednosti, i njihov broj je jako velik. Ali, do zanimanja za antičku kulturu i tradiciju tek dolazi u periodu humanizma. Nakon smrti kralja Karla Velikog dolazi do kriznog perioda na njegovom dvoru. Samim tim, mnogi rukopisi koji su čuvani u njegovoj knjižnici bivaju preneseni u druge samostane, gdje će ostati i do danas. Njegovi nasljednici nisu s velikom pažnjom brinuli o rukopisima iz dvorske knjižnice. Karolinška renesansa smatra se kao početna tačka da se knjizi vrati ugled koji je imala u antičkom periodu, kao i njena upotreba kao instrument za intelektualni rad. Taj proces potrajat će sve do 12. i 13. stoljeća, kada se knjizi vraća uloga koju je imala u antici. (Stipčević, 1985: 151-153)

„Karolinška renesansa predstavlja vrhunac niza malih renesansi koje su se, nakon 600. g., dogodile u Corbieu, Sv. Martinu iz Toursa, Sv. Gallu, Fuldi, Bobbiu, Yorku, Paviji, Rimu. Riječ je o blistavu i površinskom fenomenu namijenjenu zadovoljavanju potreba male aristokratske skupine sukladno volji Karla Velikoga i njegovih nasljednika, kao i onoj crkvene hijerarhije – poboljšati obrazovanje laičkih i crkvenih kadrova veličanstvenoga ali krhkoga karolinškog zdanja.

Karolinška je renesansa ipak bila značajno razdoblje u utemeljenju intelektualnog i umjetničkog aparata srednjovjekovnog Zapada.

---

<sup>37</sup> Hebrang-Grgić, Ivana, *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*, Zagreb: Naklada Ljevak, d.o.o., 2017, str. 39.

Ovjenčani povlašćenošću Karla Velikoga, najomiljenijeg među velikanima srednjovjekovlja, karolinški će autori izgraditi sloj duhovnih „autoriteta“, kao što će to biti i onodobni spomenici, od kojih je najpoznatija kapelica dvorca u Aachenu, (Aixu) čiji će se obrazac često podražavati.

Iako su joj ostvarenja bila veoma daleko od želja i pretenzija, karolinška će renesansa prenijeti ljudima srednjovjekovlja spasonosne strasti: sklonost ka vrsnoći, ispravljanju tekstova, humanističkoj kulturi, makar i oskudnoj, namisao da je obrazovanje jednom od temeljnih zadataka i jednom od osnova moći država i vladara.

Ona je također iznjedrila i izvorna remekdjela, minijature u kojima se iznova javlja realizam, sklonost konkretnome, sloboda poteza i procvat boja.

Promatrajući ta djela, shvatit ćemo kako, nakon pretjerane velikodušnosti, karolinška renesansa ne zaslužuje niti odveć strogu posudbu. Jednako kao što je bila osnovom gospodarskog procvata od 8. do 9. stoljeća, zacijelo je ona bila i izopačeni ili prerano osujećeni početak. Ali, zapravo, bila je ona prvo očekivanje dulje i dublje renesanse, one koja će se potvrditi u razdoblju od 10. do 14. stoljeća.“<sup>38</sup>

„U Francuskoj se biblioteke naglo razvijaju u doba Karla Velikog. Ovaj vladar koji je vladao od 746 – 814., stvara veliku državu koja obuhvata veći dio zapadne i srednje Evrope. Karlo Veliki, koji sam nije znao pisati, poziva na svoj dvor najučćenije ljude i stvara krug inteligencije koja će udariti temelje kulturnom životu ove velike države. Ovaj vladar osniva dvorsku biblioteku i dvorsku školu, i u svakom pogledu utječe na nagli i bogat razvoj kulture, pa se po njemu kultura toga doba naziva karolinškom.“<sup>39</sup>

### **13. RAZVOJ I NASTANAK KNJIGA NA SREDNJOVJEKOVNIM UNIVERZITETIMA**

Nastanak srednjovjekovnih univerziteta značilo je i da se javlja sve veća potreba za knjigama. Zbog toga se one počinju sve više umnožavati. Knjige se počinju prepisivati na univerzitetima, pa samostanski skriptoriji sve više gube svoju ulogu i značaj. Autor Stipčević u svom djelu govori o razvoju univerziteta u srednjem vijeku, i njihovoj važnosti.

„Samostanska kultura doživljuje krizu i već početkom 12. stoljeća samostani gube definitivno monopol u proizvodnji knjige. Samostanski skriptoriji više nisu kadri svojim starim metodama proizvoditi količine knjiga potrebnih novoosnovanim školama i sveučilištima u gradovima. [...] Za potrebe novih kupaca stvorena je pri sveučilištima čitava jedna dobro organizirana služba prepisivanja i raspačavanja knjiga. Tu nalazimo prepisivače, izrađivače pergamene, iluminatore, knjigoveže, knjižare. Sveučilšte će sve njih čvrsto vezati raznim ograničenjima i budno paziti da se proizvodnja i raspačavanje obavlja po strogim propisima što ih je samo donijelo. Sveučilišnim propisima obično je bio reguliran postupak za izradu točnih prijepisa. Na osnovu tih statuta osnivale su se komisije koje su se svake godine birale iz redova nastavnika. Zadatak

---

<sup>38</sup> Le Goff, Jacques, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb: Golden marketing, 1998, str. 170-171.

<sup>39</sup> Memija, Emina, *Od slike do knjige*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2003, str. 138.

tih komisija bio je da pažljivo pročitaju tekst rukopisa (*exemplar*) prije nego što se davao na prepisivanje, a bar jednom godišnje morale su kontrolirati ispravnost predložaka iz kojih su se prepisivali daljnji prijepisi. U nadležnosti tih komisija bilo je i određivanje cijene knjige. Te su komisije objavljivale svake godine popis *exemplara* što su ih sveučilišne vlasti odobrile i taj je popis morao biti izvješten u sveučilišnoj knjižari. Time je sveučilište jamčilo da će studenti dobiti korektno prepisane tekstove. S druge strane, sveučilište nije jamčilo da će prijepisi biti izrađeni od kvalitetnog pisaćeg materijala i da će biti kvalitetno ilustrirani pa se zato događalo da su bivali izrađeni od drugorazrednog materijala, loše uvezani i vrlo skromno ilustrirani. Sama činjenica da su se takve skromne knjige proizvodile i koristile odraz je novog shvaćanja o ulozi knjige u društvu. Knjiga postaje, najviše zahvaljujući upravo skriptorijima, pri sveučilištima, ponovo instrument za učenje i sredstvo prijenosa znanstvenih i drugih informacija i sve više gubi dekorativni i kulturni karakter.

Brzina u prepisivanju tekstova u sveučilišnim pisarskim radionicama postizavala se tako što jedan pisar nije prepisivao cijelu knjigu, nego samo sveščić koji se zvao *pecia*. Više prepisivača moglo je pojedine sveščiće prepisati neovisno jedan o drugome i tako ubrzati prijepis jedne knjige. Studenti su te knjige dobivali u ruke sukcesivno i u vrijeme kad su ih, uz pomoć profesora, analizirali i iz njih učili.

Knjige što su ih proizvodili stacionariji nisu služile samo potrebama sveučilišta u kojem su nastale. Stationarius je svoje proizvode prodavao samostanima, privatnicima ili pak, drugim sveučilištima. Imamo podataka da su knjige što su ih proizvodili stationari u Parizu, Bologni, tada daleko najjačim izdavačkim sveučilišnim centrima u Evropi, nalazile put do udaljenih gradova, što se danas lijepo može konstatirati na osnovi sačuvanih rukopisa. Drugim riječima, procvat izdavaštva pri sveučilištima iz osnova je promijenio evropsko knjižno tržište. Pojavom laičkih skriptorija, koji su se množili jednako brzo kao što su se množila sveučilišta u svim krajevima Evrope, knjiga je definitivno napustila zatvorene samostanske prostore i počela svoj veliki pohod u nova središta ekonomske i političke moći u gradove.“<sup>40</sup>

Autor Barbije navodi u svom djelu prve univerzitete koji se osnivaju u srednjovjekovnoj Evropi. Na nekima od njih proizvodio se i materijal za pisanje.

„Problem širenja i rasturanja rukopisa postavio se tek od časa kada je „mali svet knjige“ izašao iz okvira crkve i sveštenstva. Od kraja 11. veka, posebno u 12. veku, osnivaju se prvi univerziteti (Bolonja 1088., Pariz oko 1150., Oksford 1167., Salerno 1173., Vičenca 1204., Palencija 1208., Areco 1215., Tuluza i Kembridž 1229.), pa se javlja nova problematika u toj oblasti: univerzitet treba da obezbedi studentima knjige, te se na licu mesta osnivaju prepisivačke i knjižarske radionice nad kojima univerzitet vrši izvestan nadzor (knjižari su „sluge“ univerziteta). S pojavom sistema zvanog *pecia*, kontrola je postala neposrednija; knjižničari će se ubrzo baciti na trgovinu rukopisnim knjigama koje su postale suviše vlasticima te je jasno da se neće dugo čekati prave knjižare (prvo u Bolonji, Parizu, Kelnu i Londonu). U velikim univerzitetskim centrima pisanje je dovoljno rašireno da postoje i radnje s pisaćim priborom: prodaje se pergament, ubrzo papir, ako je potrebno već pripremljen, i sav materijal potreban za pisanje.“

<sup>41</sup>

---

<sup>40</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 153-154.

<sup>41</sup> Barbije, Frederik, *Istorija knjige*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, CLIO, 2009, str. 65-66.

„Sloj obrazovanih ljudi se sve više širi, sve je više zainteresiranih za izučavanje raznih područja pa započinju okupljanja intelektualaca i nastaju prve udruge studenata i učitelja – sveučilišta. Prvo je sveučilište osnovano u Bologni 1088. godine. [...] Osnivanjem sveučilišta ekonomska se moć i intelektualni život premještaju iz samostana u gradove. Osnivaju se laičke škole u kojima se uči o tzv. sedam umjetnosti (gramatika, retorika, dijalektika, aritmetika, geometrija, glazba i astronomija). Proizvodnja knjiga u samostanskim skriptorijima postaje nedostatna pa se javljaju laički skriptoriji u gradovima, a ponajprije pri sveučilištima. Studentima su potrebne brojne knjige i to brzo. Zbog toga se u skriptorijima na sveučilištima organiziraju službe koje se, pod strogom kontrolom sveučilišta, bave prepisivanjem i raspacavanjem knjiga. Važno je da prijepisi budu brzi, ali i točni pa se osnivaju komisije koje barem jednom godišnje kontroliraju tekst predložaka (*exemplara*). Kvaliteta materijala i ilustracija nije bila toliko bitna – knjiga tako gubi ukrasni karakter i postaje prijenosnik informacija i sredstvo za učenje. Sveučilišta postaju izdavački centri.“<sup>42</sup>

## 14. NASTANAK LAIČKIH SKRIPTORIJA IZVAN UNIVERZITETA

Prema autoru Stipčeviću, prelazak intelektualnog života iz samostana i crkava u gradska sveučilišta, doprinijeo je tome da se javlja sve veća zainteresiranost i potreba za knjigom. Pored skriptorija unutar sveučilišta, otvaraju se i mnogobrojni privatni skriptoriji. Postoje određene razlike između skriptorija u samostanima i onih na sveučilištima. Rad u samostanskim skriptorijima smatrao se obaveznim za redovnike. Oni su u samostanu provodili čitav svoj život. S druge strane, laički skriptoriji radili su kao svaka druga poslovnica u kojima su pisari, iluminatori, knjigovešci i drugi zarađivali za život. Sav pisači materijal nabavljao se od drugih poslodavaca. Pisari u samostanima radili su svoj posao iz ljubavi i poštovanja prema knjizi, dok su u laičkim skriptorijima prepisivači to činili kako bi mogli zaraditi i živjeti. Upravo iz ovog razloga, u laičkim skriptorijima dolazi do smanjenog zanimanja za lijepo prepisivanje i ukrašavanje rukopisa. Obzirom da je potražnja za rukopisima odnosno knjigama bila sve veća, prepisivačke radionice se razvijaju u industrijsku proizvodnju. Knjige su se prepisivale za širu čitalačku publiku. (Stipčević, 1985: 154-155)

## 15. SREDNJOVJEKOVNE BIBLIOTEKE

Autor Stipčević u svojoj knjizi govori o osnivanju prvih biblioteka u srednjovjekovnoj Evropi, njihovoj ulozi i značaju. Spomenut će i kraljevsku biblioteku, koja je osnovana u periodu vladavine Karla Velikog, a koja je od izuzetne važnosti jer su se u njoj čuvali mnogobrojni skupocjeni rukopisi.

„U Evropi su tokom srednjeg vijeka knjižnice postojale u samostanima, katedralama i u kućama privatnika. Krajem srednjeg vijeka otvaraju se javne knjižnice u gradovima. Katedralne knjižnice postojale su još u antici, ali tek će u srednjem vijeku doći do izražaja. U Francuskoj su poznate knjižnice u Lyonu, Reimsu itd. Sveučilišne knjižnice osnovat će se u 13. stoljeću a

---

<sup>42</sup> Hebrang-Grgić, Ivana, *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*, Zagreb: Naklada Ljevak, d.o.o., 2017, str. 54.

naročito velik značaj imaju knjižnice u Parizu i tu treba istaći onu koju je osnovao Robert de Sorbone. Ta će knjižnica postati jedna od najbogatijih u Evropi. Osnivaju se i mnogobrojne knjižnice na dvorovima srednjovjekovnih vladara.

Francuski kraljevi u Parizu također skupljaju skupocjene rukopise i stvaraju osnovu kasnije Kraljevske knjižnice (Bibliothèque du roi), koju će revolucionari za vrijeme Francuske revolucije pretvoriti u Nacionalnu knjižnicu (Bibliothèque nationale) – danas jednu od najvećih knjižnica na svijetu. Od srednjovjekovnih vladarskih knjižnica već smo spomenuli onu koju je u svom dvoru osnovao franački kralj Karlo Veliki, a koju će kasnije naslijediti i dalje povećavati njegovi nasljednici, posebice Karlo Čelavi (843-877 god.). Brojni drugi vladari i feudalski, osobito u kasnom srednjem vijeku, troše goleme svote novca na nabavu rijetkih i raskošno ukrašenih rukopisa – katkada zato što su zaista bili zainteresirani za njihov sadržaj, a češće iz snobovskih motiva ili radi prestiža. Mnoge će od tih knjižnica stradati u ratovima i društvenim prevratima, ali će neke nadživjeti sve nedaće i postati jezgrama velikih dvorskih knjižnica u vrijeme renesanse.“<sup>43</sup>

## 16. IZGLED I VELIČINA BIBLIOTEKA

Prema autoru Stipčeviću, srednjovjekovne biblioteke imale su skroman broj knjiga pa nije bilo potrebno graditi velike zgrade za čuvanje knjiga. Knjige su se u najvećem broju čuvale u samostanima, i služile su za bogoslužje. Naziv *bibliotheca* prvobitno je značio namještaj u kojem su bile smještene knjige, a poslije će to označavati i samu prostoriju u kojem se nalaze knjige. Na početku srednjeg vijeka, knjige se nalaze u ormarima (*armarium*). U kasnom srednjem vijeku pojavljuje se tip biblioteke s nizovima pultova u kojima su knjige bile pričvršćene lancima (*libri catenati*). Ovaj tip biblioteke razvijat će se i u periodu renesanse. (Stipčević, 1985: 169-171)

„U srednjovjekovnoj Evropi, knjižnice su najčešće brojale između 300 – 500 kodeksa. Rijetkost su bile knjižnice sa hiljadu i više knjiga. U kasnom srednjem vijeku najveći broj knjiga imale su knjižnice na sveučilištima. Jedna od takvih knjižnica nalazila se u Parizu, na sveučilištu Sorbona, koja je u tom periodu imala oko 1000 knjiga. Knjige su većinom bile vjerskog karaktera, a među njima najznačajnije su prijepisi Biblije, liturgijske knjige itd. U nekim knjižnicama postojale su i gramatike, kao i djela antičkih pisaca.

Knjižnica koja je brojala stotinu knjiga smatrala se već veoma velikim bogatstvom, a biblioteke najglasovitijih naučenjaka onog doba jedva da su dostizale 10 do 12 knjiga.“<sup>44</sup>

---

<sup>43</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 168-169.

<sup>44</sup> Kulundžić, Zvonimir, *Kroz istoriju pisanja*, Zagreb: Prosvjeta, 1948, str. 98.

Autor Vidović navodi da su u srednjem vijeku često biblioteka i skriptorij bili u jednoj prostoriji, naročito u onim bibliotekama sa manjim brojem knjiga. U kasnom srednjem vijeku počinju se razdvajati skriptorij i biblioteka, a od 15. vijeka to postaje uobičajno. Unutar biblioteka, knjige su prvobitno bile posložene po pultovima, da bi se kasnije redale po policama i u ormare. Nije rijedak slučaj i da su se knjige razdvajale u odnosu na to da li su bile skupocjene ili jeftine, više ili manje tražene i sl. Ukoliko je biblioteka imala više ormara sa knjigama, svaki od njih je bio označen šta se u njemu nalazi. Na pultovima i na policama ormara, knjige su bile javno dostupne čitaocu, pa ih je on mogao lako odnijeti ili ostaviti na pogrešno mjesto. Kako se to ne bi dešavalo, knjige su bile vezane lancima, naročito skupocjeni i rijetki kodeksi. Takav način vezivanja knjiga u lance nazivao se *libri catenati*. U biblioteci Sorbone knjige su se čuvale na lancima. Postojali su katalozi koji su sadržavali spisak knjiga koje je svaka biblioteka sadržavala. Katalozi su najčešće sadržavali spisak knjiga spram mjesta na kojima su knjige bile smještene. Ali, neke biblioteke pravile su kataloge prema imenima autora, jeziku na kojem su knjige napisane, oblasti knjige itd. Knjigama su se mogli služiti, u većini slučajeva, samo monasi unutar manastirskih biblioteka, ali dešavalo se i da knjige budu iznošene van biblioteka. Određene biblioteke razmjenjivale su svoje knjige sa drugim bibliotekama. Poznato je da je manastir Fleri razmjenjivao knjige sa manastirima izvan Francuske. Također, manastir Korbi knjige je razmjenjivao sa italijanskim manastirima. Ukoliko bi se knjige iznosile van, morao se dati određeni zalog. Na univerzitetskim bibliotekama, knjige su redovito bile dostupne svim profesorima, dok su studenti mogli doći do knjiga samo po preporuci profesora. Bibliotekama su rukovodili bibliotekari odnosno *librarius*-i ili *armarius*-i. To su bili monasi, opati, sveštenici i profesori. Broj knjiga u bibliotekama nije bio velik, što je i razumljivo, obzirom da su se rukopisi sporije umnožavali odnosno prepisivali. Fond knjiga se povećavao prepisivanjem istih u vlastitim skriptorijima, dobivanjem knjiga na poklon, kupovinom ili razmjenom knjiga. (Vidović, 1964: 89-94)

„Što se tiče uređenja kršćanskih knjižnica, one su se gradile po uzoru na poganske. Kao što se većina poganskih knjižnica nalazila unutar svetišta, tako su i kršćanske rado podizane uz crkvu. Time im je odmah bila osigurana crkvena zaštita. Jezgru knjižnog fonda posvuda su sačinjavale biblijske knjige koje su zbog toga i bile nazivane *bibliotheca sacra* ili *divina* („sveta ili božanska zbirka knjiga“). Njima su se pridružili liturgijski i odgojni spisi. Otkako se počela razvijati kršćanska apologetika, nisu više mogla izostati ni djela teologa i njihovih poganskih rivala. Konačno, za učenje i usavršavanje crkvenog jezika, grčkog ili latinskog, bile su potrebne i druge svjetovne knjige.“<sup>45</sup>

---

<sup>45</sup> Hessel, Alfred, *Povijest knjižnica*, Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1977, str.14.



## **17. JAVNOST BIBLIOTEKA**

Prema autoru Stipčeviću, srednjovjekovne knjižnice izgubile su svoju društvenu funkciju, jer one više nisu mjesta na kojima borave učenici ljudi kao i oni zainteresirani za naučni rad, kao što je to bio slučaj u rimsko doba. One postaju mjesto na kojem se nalaze mnogobrojni rukopisi, ali koji su dostupni samo određenom broju ljudi. Knjižnice prestaju biti otvorene, javne institucije, što će potrajati sve do 15. stoljeća. Čak i onda kada su vlasnici knjižnica – samostani, crkve, vladari itd. dozvoljavali pristup svojim fondovima knjiga, to se odnosilo na određen broj redovnika, učenih ljudi, prijatelja, a ne na svakog ko je htio posjetiti knjižnicu, kao što je to bio slučaj u antici. Za obične ljude dolazak u knjižnicu bio je skoro pa nemoguć.

Knjige su bile vlasništvo samostana ili crkava, a kad se radilo o dvorskim knjižnicama vladara ili bogatih knezova, bile su one najprivatnija svojina vlasnika. Sam Karlo Veliki, čijom su se bogatom dvorskom knjižnicom u Aahenu mogli poslužiti učenici ljudi iz njegove okoline, smatrao je tu knjižnicu osobnom stvari, što je vrlo jasno pokazao kad je u svojoj oporuci naredio da se knjige iz nje imaju prodati nakon njegove smrti, a novac podijeliti siromasima.

Promjene u društvenoj funkciji knjižnice do kojih je došlo od kraja antike do srednjeg vijeka odrazile su se u prvom redu na sve veće njezino zatvaranje prema potencijalnim korisnicima. Slučaj Kasodora na najbolji način ilustrira te promjene. On je najprije, u skladu s antičkim shvaćanjima o javnosti knjižnice nastojao osnovati jednu kršćansku akademiju s knjižnicom, zamišljenu kao javna ustanova pristupačna svakome koji se želi baviti knjigom. Kad je ta njegova zamisao propala, realizira Kasiodor jednu samostansku knjižnicu, koja nikako nije mogla obavljati funkciju javne knjižnice u prvom redu zato što je samostan Vivarium bio daleko od onih koji bi se tom knjižnicom mogli poslužiti. Sama činjenica da je najveći dio srednjovjekovnih knjižnica bio smješten u usamljenim samostanima, najčešće izvan prometnih putova, onemogućivala je da se one uključe u življe tokove intelektualnog života. Zbog toga je, sve dok su samostani bili glavna središta kulture i pismenosti te glavni proizvođači i vlasnici knjiga, vrlo teško knjiga mogla naći put do šireg kruga čitatelja. (Stipčević, 1985: 171-172)

## **18. NAJZNAČAJNIJE SREDNJOVJEKOVNE BIBLIOTEKE U FRANCUSKOJ**

Prema autoru Vidoviću, biblioteka manastira Fleri (Fleury) imala je u 10. stoljeću bogat fond knjiga, naročito djela klasičnih autora. Ovaj manastir predstavljao je sjedište za obnovu rada u oblasti kulture u sjevernoj Evropi. Rukopisi koji su nastajali u ovom manastiru odlazili su u mnoge druge manastire čak i izvan Francuske.



ue nationale de France. Département des manuscrits. Latin 9332

Slika 10. Manuskript iz manastira Fleury (Francuska), nastao između 790. i 810.

(Internet izvor: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60004321.image>)

U 11. stoljeću, manastir Bek (Bec) u Normandiji imao je skriptorij i bogato opremljenu biblioteku. Od 12. stoljeća broj knjiga u ovom manastiru znatno se povećavao. Poznato je da je ovaj manastir jednom prilikom dobio 100 kodeksa od kojih su većina djela klasičnih pisaca.

U sjeveroistočnoj Francuskoj u periodu od 11. do 13. stoljeća nalazio se manastir Korbi (Corbie). Ovaj manastir predstavljao je važan kulturni centar, jer su se u njemu mnoge knjige posuđivale. Biblioteka je bila bogata knjigama svjetovnog sadržaja.



Slika 11. Manuskript iz manastira Korbi, Paschasius Radbertus, De corpore et sanguine Domini, 1101 – 1120 et Amalarius Metensis, Liber officialis, 1101 – 1115.

(Internet izvor: [https://gallica.bnf.fr/blog/08022018/splendeurs-manuscrites-de-labbaye-saint-pierre-de-corbie&sa=U&ved=2ahUKEwjqufLjMXpAhVZXRUIHT8vDwcQqoUBMBN6BAgGEAE&usg=AOvVawOuCKjqT\\_85St3EUNi\\_sxow](https://gallica.bnf.fr/blog/08022018/splendeurs-manuscrites-de-labbaye-saint-pierre-de-corbie&sa=U&ved=2ahUKEwjqufLjMXpAhVZXRUIHT8vDwcQqoUBMBN6BAgGEAE&usg=AOvVawOuCKjqT_85St3EUNi_sxow))

U 10. stoljeću važna je katedralna biblioteka u Remsu (Reims). Imala je skriptorij u kojem se prepisivao velik broj knjiga. Najveći broj knjiga bile su crkvenog karaktera.



Slika 12. Manuskript iz biblioteke u Remsu.

(Internet izvor: [https://www.bm-reims.fr/patrimoine/manuscrits.aspx?\\_lg=fr-FR](https://www.bm-reims.fr/patrimoine/manuscrits.aspx?_lg=fr-FR))

Najveća katedralna biblioteka potiče iz 11. stoljeća i nalazila se u Šartru (Chartres). U njoj su se nalazile knjige različitog sadržaja: religiozne, djela klasičnih pisaca a kasnije i svjetovne. Pri katedrali se nalazila i škola. Broj knjiga se povećavao sve do 12. stoljeća.

U 13. stoljeću osnovana je izuzetno značajna i najveća biblioteka - Sorbona, u Parizu, čiji je vlasnik bio Robert od Sorbone (1201-1274). Najviše su je koristili studenti teologije, jer se uz biblioteku nalazila škola za teološke studije. 1271. godine ova biblioteka dobiva na poklon 300 knjiga, čime se fond biblioteke znatno povećao. U 13. stoljeću, postojala su dva fonda u biblioteci: Velika i Mala biblioteka. U velikoj biblioteci nalazile su se skupe knjige koje su vezane lancima za pultove. U Maloj biblioteci nalazile su se manje tražene knjige koje su se mogle iznositi van biblioteke. 1290. godine biblioteka je imala 1000 kodeksa, a 1338. godine broj kodeksa iznosio je 1722. Osim religioznih knjiga, mogao se naći i određen broj djela klasičnih pisaca, kao i knjiga iz oblasti prava i medicine. Za knjige koje su se posuđivale i iznosile van biblioteke, morao se davati zalog u vrijednosti knjige koja se posuđivala.

U Avinjonu (Avignon), u Provanci (Provence), tokom 14. stoljeća nalazila se papska stolica i njegovo sjedište, a nalazila se i biblioteka. Katalog iz 1369. godine navodi da je biblioteka imala fond od 2102 knjige. Nakon prelaska papske stolice u Rim, jedan dio knjiga prenosi se u tamošnju biblioteku, a drugi dio u biblioteku u Tuluzu (Toulouse).

Na jugu Francuske važno je pomenuti biblioteku Sv. Marcijala u Limožu (Limoges). Osnovana je krajem 10. stoljeća i imala je vlastiti skriptorij. Manastir ove biblioteke imao je oko 450 knjiga. (Vidović, 1964: 61-63)

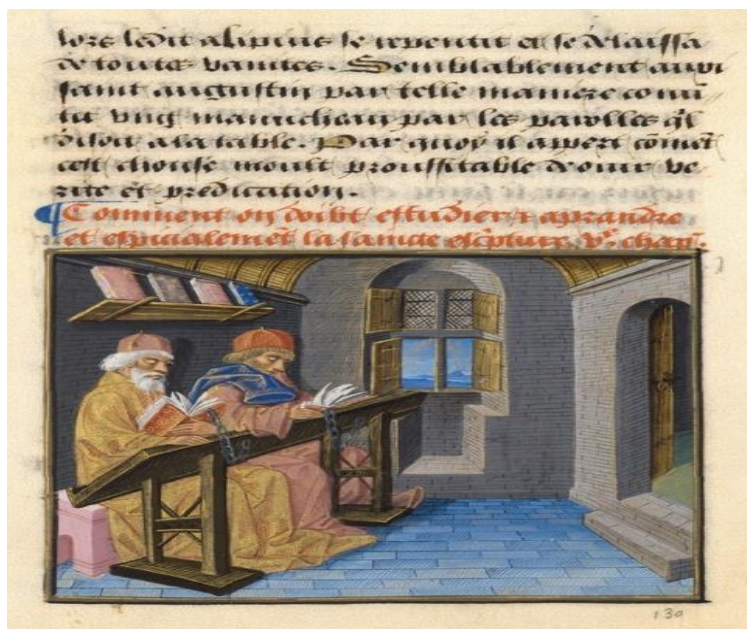
## 19. POSUĐIVANJE I OTUĐIVANJE KNJIGA

Autor Stipčević tvrdi da su se knjige tokom srednjeg vijeka rijetko i nerado posuđivale izvan samostana, crkava, dvorova itd. zbog njihove velike materijalne vrijednosti. Posuđivanje je najčešće bilo između samostana ili unutar njega kako zbog čitanja tako i zbog samog prepisivanja knjiga. Posuđivanjem i vraćanjem knjiga bavio se knjižničar, koji je vodio računa o tome ko je sve uzimao knjige i da li ih je vraćao u neoštećenom stanju. Ukoliko bi se knjiga posuđivala izvan samostana ili crkve, onaj koji je uzimao morao je ostaviti određen iznos novca, ili neki predmet koji je vrijedniji od te knjige. Poznat je slučaj kada je francuski kralj Luj XI zahtijevao jednu medicinsku knjigu od École de Médecine u Parizu. Da bi dobio željenu knjigu, kralj je morao dati iznos od 100 zlatnih kruna i 12 skupocjenih tanjira, što mu je bilo vraćeno nakon što je vratio knjigu u knjižnicu.

Da bi se spriječilo otuđivanje knjiga, mnogi su posezali za pisanjem tzv. kletvi. Smatralo se da će onaj ko ukrade knjigu biti proklet, i da će drugi put dobro razmisliti prije nego odluči ponovo otuđiti knjigu.

Dolazak u samostanske knjižnice i posuđivanje knjiga svim ljudima, s vremenom postaje sve češća praksa. Posuđivale su se samo one knjige koje nisu imale preveliku materijalnu vrijednost. Na taj način čitaoci su imali veću mogućnost da uzimaju i čitaju knjige. Ali krađa knjiga postajala je sve veća, uprkos kletvama unutar knjiga. Zbog toga se u kasnom srednjem vijeku uvode *libri catenati* – knjige na pultovima koje su bile povezane lancima. Najviše naredbi da se knjige vežu u lance donešeno je u 16. stoljeću. Tako je 1509. godine Medicinski fakultet u Parizu donio odluku da se rukopisi moraju vezivati jer su krađe postajale sve češće. (Stipčević, 1985: 172-174)

U svojoj knjizi *Sudbina knjige*, autor Stipčević smatra da su knjige u srednjem vijeku bile mnogo skuplje u odnosu na antičke. Vlasnici knjiga pronašli su više načina kako da zaštite knjigu od krađe. Ono što je začudno jeste činjenica da su knjige najviše otuđivali sami svećenici. S druge strane, niko drugi i nije mogao otuđiti knjige, nego svećenici, jer je pristup knjigama unutar crkve bio ograničen samo pojedininim osobama. Vlasnici knjiga smatrali su da će postojanje kletvi u knjigama zastrašiti onoga ko se usudi otuđiti knjigu, pa su te kletve postajale sve češće u knjigama. Obzirom da su se nerijetko dešavale krađe knjiga, možemo uvidjeti da mnogi kradljivci nisu marili za kletve koje su se nalazile unutar knjige. Drugi način da bi se spriječila krađa rukopisa, bio je davanje tih rukopisa u dijelovima dok se isti ne bi u potpunosti prepisao. Treći, i možda najefikasnije način očuvanja knjiga, bio je jednostavno vezanje knjiga za lance u knjižnicama. Na ovaj način knjige su se mogle čitati samo u knjižnici, bez mogućnosti iznošenja istih. Vezanje knjiga u lance počinje se primjenjivati od XI vijeka. Nisu se sve knjige vezale, nego samo one koje su bile od iznimne vrijednosti. Neki kradljivci knjiga posuđivali su knjige s ciljem da ih ne vrate vlasniku. Neki od njih izrezivali su važne dijelove u knjigama, ili ukrase kako bi ih mogli prodati kolekcionarima. Da bi se to spriječilo, oni koji su posuđivali knjige morali su davati određene pologe kao sigurnost da će knjige vratiti na vrijeme i u ispravnom stanju. (Stipčević, 2000: 304-322)



Slika 13. Posuđivanje i čitanje knjiga unutar biblioteke u srednjem vijeku

(Internet izvor: <https://journals.openedition.org/rbnu/285>)

## 20. TRGOVINA KNJIGAMA U SREDNJEM VIJEKU

Prema autoru Stipčeviću, sve do 12. i 13. stoljeća, prije nego su se otvorila mnogobrojna sveučilišta u Evropi, nije postojala organizirana trgovina knjigama. U ranom srednjem vijeku, jedino je u Italiji postojala trgovina knjigama koje su ostajale kao naslijeđe iz antičke kulture. Samostani i crkve u čitavoj Evropi opskrbljivali su svoje knjižnice pribavljanjem knjiga iz Italije. Prepisivačke radionice proizvodile su samo one knjige koje su im bile potrebne ili koje je naručilac naručivao. To je bio slučaj i sa laičkim skriptorijima. Rijedak je bio slučaj da putujući trgovci ili redovnici prodaju svoje umnožene knjige, što je itekako dovelo do kriznog perioda za trgovinu knjiga u srednjovjekovnoj Evropi. Osim što su se knjige slabije prodavale i kupovale, njihova cirkulacija između samostana, crkava, gradova i država sve je teže proticala. Zainteresiranost za novim znanjem i idejama u knjigama nije preovladavala izvan područja u kojima su knjige nastajale. Izuzetak predstavlja knjiga *Etymologiae*, autora Izidora Seviljskog, čija je prodaja dosegala do svih evropskih država: Italije, Francuske, Španjolske, Irske... Također, Abelardova djela iz 12. stoljeća bila su poznata širom Evrope, čak su se i neka kraljevstva zanimala za njih. Knjige su većinom nastajale u samostanima ili dvorovima i tu su i ostajale. Oni koji su prodavali knjige, znali su samo za vjerske knjige čiji se sadržaj nije mnogo razlikovao od onih koje su nastajale u susjednim i daljnjim samostanima. Knjige koje su se poklanjale i primale na dar bile su vjerskog karaktera, ali u njima se nije nalazilo nešto novo, ili nešto što drugi nisu znali, nego zbog njihove ljepote, bogatih ukrasa i sl.

Tek u 12. stoljeću, kada se Abelardove knjige počinju uveliko širiti i prodavati po Evropi, počinje ponovna uspostava knjižarske proizvodnje, čime će se prijenos informacija znatno proširiti u svim gradovima i državama. Ovaj preokret rezultat je otvaranja mnogih sveučilišta,

a samim tim i brojem studenata i profesora. Također, imućnije građanstvo zahtijevalo je veću proizvodnju knjiga, čime će se njihova cirkulacija znatno povećati. Potrebno je spomenuti trgovce knjigama izvan sveučilišta, koji su knjige prodavali ispred crkava, nosili ih u druge gradove na sajmove... Ti trgovci prodavali su ne samo vjerske knjige, nego i profane koje su bile namijenjene široj publici koja nije poznavala učene latinske knjige, zatim antikvarne knjige, sličice na kojima su bile ispisane kratke molitve itd. (Stipčević, 1985: 157-158)

Prema autoru Vidoviću, u srednjem vijeku biblioteke su dobivale knjige na više načina: posuđivanjem, prepisivanjem u manastirima, naručivanjem prijepisa, zamjenama knjiga, ili kupovanjem. Prilikom posuđivanja određene knjige, potrebno je bilo dati zalag obzirom na to da su knjige bile skupocjene. U mnogim knjigama ispisana su prokletstva ukoliko se knjiga ukrade ili vrati u oštećenom stanju. Ponekad su se vršile razmjene knjiga između biblioteka. Veća trgovina knjigom počinje tek u 13. vijeku u evropskim gradovima kao što su: Bolonja, Padova, Pariz i mnogi drugi. Istovremeno se javlja potreba za većim brojem knjiga za potrebe univerziteta. Zbog toga počinje da se širi trgovina knjigama. Trgovci su prodavali knjige najčešće ispred univerziteta. (Vidović, 1964: 36-37)

## 21. CIJENA KNJIGA U SREDNJEM VIJEKU

„U srednjem vijeku knjige su bile vrlo skupe i mogli su ih nabavljati samo samostani, crkve, vladari i bogati učeni ljudi. Nije ni čudno, jer je za pravljenje npr. jedne kompletne Biblije ili neke druge knjige sličnog opsega od pergamene bila je potrebna koža nekoliko stotina ovaca ili koza, mukotrpan (višemjesečni, a katkada i višegodišnji) rad prepisivača, iluminatora i knjigovežaca. U zapisima iz toga vremena nalazimo mnogo podataka o kupnji i cijenama pojedinih knjiga. Iz tih podataka saznajemo da su cijene bile vrlo različite i da su ovisile o ljepoti rukopisa i iluminacija, o starosti knjige, o uvezu – koji je mogao jako povećati cijenu ako je imao zlatne ili srebrne oplata ili ako je bio ukrašen dragim ili poludragim kamenjem. Naravno cijena je mogla varirati i s obzirom na vrijeme i mjesto gdje se nabavljala. [...] Druge knjige, ne tako lijepo ilustrirane i ne tako lijepo pisane, koje su nastale za potrebe studenata na sveučilištima ili slične manje reprezentativne svrhe, nisu bile ni skupe, ni, za većinu ljudi, nepristupačne. Takve relativno jeftine rukopise prodavali su u kasnom srednjem vijeku ambulanti prodavači na trgovima ili pred crkvama. U 15. stoljeću, prije nego što je Gutenberg svojim revolucionarnim otkrićem snizio cijenu knjizi na dotle nezamislivu razinu, zbog velike proizvodnje svjetovnih skriptorija i onih koji su radili na sveučilištima knjiga postaje sve pristupačnija, čak i za platežne mogućnosti studenata, obrtnika i drugih građana.“<sup>46</sup>

---

<sup>46</sup> Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985, str. 159-160.

## 22. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je prikazati promjene u procesu nastanka i razvoja knjige od kraja antičkog perioda tokom srednjeg vijeka pa sve do početka renesanse.

Na početku rada definisan je pojam rukopisa kao važnog kulturološkog elementa u periodu srednjeg vijeka. Važno je opisati i prikazati podloge na kojima su nastajali rukopisi, jer se tokom srednjeg vijeka rukopisni materijal mijenjao. Postojale su tri vrste pisaćeg materijala: papirus, pergament i papir. Na početku srednjeg vijeka koristio se papirus, kao materijal koji je poznat još iz perioda antike. No, njegova upotreba nije dugo trajala u srednjem vijeku, jer dolazi do otkrića nove i bolje pisaće podloge – pergamenta. Vremenom papirus u potpunosti nestaje iz upotrebe. Pergament je imao mnogobrojne prednosti u odnosu na papirus. O tim prednostima kao i o samom načinu upotrebe pergamenta objašnjeno je detaljno u ovom radu. Krajem srednjeg vijeka, pronađen je papir, materijal koji će ostati u upotrebi sve do danas, zbog svojih mnogobrojnih prednosti. U srednjem vijeku, papir se najviše upotrebljavao na univerzitetima jer je potreba za knjigom postajala sve veća. U radu su nadalje objašnjene i prikazane dvije vrste rukopisa, na osnovu fizičkog izgleda. To su: svitak ili volumen i kodeks. Svitak je najčešće bio od papirusa, dok je kodeks pisan na pergamentu. Naredni dio rada govorio je o prepisivačkoj djelatnosti odnosno o načinu proizvodnje materijala za pisanje, procesu prepisivanja i uslovima u kojima su rukopisi nastajali unutar zidina samostana i manastira, a kasnije i na univerzitetima i laičkim skriptorijima. Autor kao individua na početku srednjeg vijeka bio je uvijek anonimn, pa se nije moglo utvrditi ko je zapravo napisao određeni rukopis. Tek u kasnom srednjem vijeku dolazi do njegovog osvještavanja kao vlasnika djela pa se javlja fenomen autorizacije srednjovjekovnih rukopisa. Srednjovjekovni rukopisi prvobitno su nastajali u crkvenim samostanima i manastirima. U njima su se prepisivala mnogobrojna antička djela, kako bi se sačuvala kultura i umjetnost tog perioda. Prepisivanjem su se bavili prepisivači odnosno skriptori.

Naredni dio rada bio je posvećen važnom periodu u historiji srednjovjekovne Francuske – Karolinškoj renesansi. Kralj Karlo Veliki pozivao je na svoj dvor poznate pisce i prepisivače, koji su obogatili njegovu kraljevsku biblioteku mnogim antičkim djelima. Karolinška je renesansa bila značajno razdoblje u utemeljenju intelektualnog i umjetničkog aparata srednjovjekovnog Zapada.

U 12. i 13. stoljeću osnivaju se prvi univerziteti pa je potražnja za knjigama postajala veća. Zbog toga se knjige počinju sve više prepisivati. Javlja se veća potreba za obrazovanjem i opismenjavanjem. Osnovani su i laički skriptoriji izvan univerziteta, kako bi se proizvodnja knjiga mogla što brže odvijati. Na ovaj način dolazi do širenja znanja i nauka, pri čemu je knjiga kao osnovni obrazovni i kulturološki element imala itekako važnu ulogu.

Dio u ovom radu bio je posvećen opisivanju srednjovjekovnih biblioteka koje su prvobitno nastajale pri samostanima i manastirima. Te biblioteke imale su u svojim fondovima mnogobrojna antička djela, koja su se prepisivala, ali su do danas sačuvani tek neki od rukopisa. Opisani su izgled i veličina biblioteka, kao i najznačajnije biblioteke u srednjovjekovnoj Francuskoj. Postojalo je više načina na koji su se knjige mogle posuđivati odnosno koristiti. U

srednjem vijeku, čest je bio problem otuđivanja knjiga. Rad je govorio i o trgovini knjigama tokom srednjeg vijeka. Knjige su se prodavale na osnovu toga koliko su bile značajne kao i na osnovu veličine, vremena koje je bilo potrebno da bi knjiga nastala i sl., pa je shodno tome njihova cijena varirala.

Nastanak i razvoj rukopisa odnosno knjiga u srednjem vijeku od izuzetnog je značaja za očuvanje antičke kulture i umjetnosti. Rukopisi su imali važnu ulogu u širenju znanja i obrazovanja. Do danas mnogobrojni rukopisi nisu dovoljno istraženi, pa je svako njihovo proučavanje od iznimnog značaja kako bi se otkrivala i očuvala srednjovjekovna umjetnost i kultura.



## 23. CONCLUSION

Le but de ce mémoire était de montrer les changements dans le processus de création et de développement du livre depuis la fin de la période antique, pendant tout le Moyen Âge jusqu'au début de la Renaissance.

Au début du mémoire, nous avons défini la notion de manuscrit comme élément culturel crucial pendant tout le Moyen Âge. Il est important de décrire et de montrer les supports sur lesquels les manuscrits ont été créés, car au cours du Moyen Âge, le matériel dont le manuscrit a été fabriqué, a progressivement changé. Il y avait trois types de matériel d'écriture : le papyrus, le parchemin et le papier. Au début du Moyen Âge, le papyrus était utilisé comme matériau connu depuis la période de l'Antiquité. Cependant, son utilisation n'a pas duré longtemps au Moyen Âge, car un nouveau et meilleur support d'écriture - le parchemin - a été découvert. Au fil du temps, le papyrus disparaît complètement de l'utilisation. Le parchemin avait de nombreux avantages par rapport au papyrus. Ces avantages ainsi que la manière d'utiliser le parchemin sont expliqués en détail dans ce mémoire. A la fin du Moyen Âge, le papier a été retrouvé, matériau qui restera en usage jusqu'aujourd'hui, en raison de ses nombreux avantages. Au Moyen Âge, le papier était surtout utilisé dans les universités à mesure que le besoin du livre augmentait. Le mémoire explique et présente deux types de manuscrits, basés sur l'aspect matériel. Ce sont: le rouleau ou le volumen et le codex. Le parchemin était généralement fabriqué en papyrus, tandis que le codex était écrit sur le parchemin. La partie suivante du mémoire a traité l'activité de la transcription, c'est-à-dire la méthode de la production du matériel d'écriture, du processus de transcription et des conditions dans lesquelles les manuscrits ont été créés à l'intérieur des murs des monastères et des couvents, puis dans les universités et les *scriptoriums* laïcs. Comme l'auteur en tant qu'individu au début du Moyen Âge était généralement anonyme, il n'a donc pas été possible de déterminer qui a réellement écrit un manuscrit particulier. Ce n'est qu'à la fin du Moyen Âge que l'auteur a pris conscience de lui-même en tant que propriétaire de l'œuvre, de sorte que le phénomène de l'autorisation des manuscrits médiévaux a commencé à se propager. À l'origine, les manuscrits médiévaux ont été créés dans les monastères et les couvents d'églises. De nombreuses œuvres anciennes y ont été copiées, afin de préserver la culture et l'art de l'époque précédente. Des transcripteurs ou des scribes étaient fortement impliqués dans le processus de la copie.

La partie suivante du mémoire était consacrée à une période importante de l'histoire de la France médiévale - la Renaissance carolingienne. Le roi Charlemagne a invité des écrivains et copistes célèbres à sa cour, qui ont enrichi sa bibliothèque royale avec de nombreux ouvrages anciens. La Renaissance carolingienne a été une période importante dans la fondation du milieu intellectuel et artistique de l'Occident médiéval.

Les premières universités ont été fondées aux XIIe et XIIIe siècles, de sorte que la demande de livres est devenue plus élevée. En conséquence, les livres sont de plus en plus réécrits. Il y a un besoin accru d'éducation et d'alphabétisation. Des *scriptoriums* laïcs en dehors de l'université ont également été établis, afin que la production des livres puisse avoir lieu le plus rapidement possible. De cette façon, la connaissance et la science sont diffusées, le livre en tant qu'élément éducatif et culturel de base jouant un rôle crucial.

Une partie de ce mémoire a été également consacrée à la description des bibliothèques médiévales créées à l'origine dans les monastères et les couvents. Ces bibliothèques avaient dans leurs fonds de nombreux ouvrages anciens, qui ont été copiés, mais seuls certains manuscrits ont été conservés jusqu'aujourd'hui. L'apparence et la taille des bibliothèques sont

décrites, ainsi que les bibliothèques les plus importantes de la France médiévale. Il y avait plusieurs façons d'emprunter ou d'utiliser des livres. Au Moyen Âge, le problème de l'aliénation des livres était courant.

Le mémoire a également analysé le commerce du livre au Moyen Âge. Les livres ont été vendus en fonction de leur importance ainsi que de leur taille, du temps nécessaire à leur création, etc., leur prix donc variant en conséquence.

L'origine et le développement des manuscrits et des livres au Moyen Âge sont exceptionnellement importants pour la préservation de la culture et de l'art antique. Les manuscrits ont joué un rôle important dans la diffusion des connaissances et de l'éducation. Jusqu'aujourd'hui, de nombreux manuscrits n'ont pas fait l'objet de recherches suffisantes, de sorte que toute étude de ceux-ci est d'une importance exceptionnelle pour découvrir et préserver l'art et la culture médiévale.

## 24. LITERATURA

1. Barbije, Frederik, *Istorija knjige*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, CLIO, 2009.
2. Careri, Maria et al., *Album de manuscrits français du XIII<sup>e</sup> siècle*, Roma: Viella, 2001.
3. Géhin, Paul., *Lire le manuscrit médiéval*, Paris: Armand Colin, 2007.
4. Hebrang-Grgić, Ivana, *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*, Zagreb: Naklada Ljevak, d.o.o., 2017.
5. Hessel, Alfred, *Povijest knjižnica*, Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1977.
6. Kapetanović, Dijana, Koncept autora u književnosti francuskog srednjovjekovlja. *Sophos: časopis mladih istraživača: A young Researchers Journal*, str. 2-8. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2008.
7. Kulundžić, Zvonimir, *Kroz istoriju pisanja*, Zagreb: Prosvjeta, 1948.
8. Labère, Nelly, Sère, Bénédicte, *Que sais-je?; Les 100 mots du Moyen Âge*, Paris: Presses Universitaire de France, 2010.
9. Le Goff, Jacques, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb: Golden marketing, 1998.
10. Memija, Emina, *Od slike do knjige*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2003.
11. Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1985.
12. Stipčević, Aleksandar, *Sudbina knjige*, Lokve: Naklada Benja, 2000.
13. Vidović, Drago, *Opšta istorija biblioteka*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964.

## INTERNET IZVORI

1. <https://actuelmoyenage.wordpress.com/2017/11/16/faire-un-livre-au-moyen-age/>
2. <https://www.bnf.fr/fr/mediatheque/le-livre-feuilleter-roman-de-la-rose>
3. [https://www.bm-reims.fr/patrimoine/manuscrits.aspx?\\_lg=fr-FR](https://www.bm-reims.fr/patrimoine/manuscrits.aspx?_lg=fr-FR)
4. <http://classes.bnf.fr/livre/arret/auteur-lecteur/brouillons/06.htm>
5. <http://classes.bnf.fr/livre/arret/auteur-lecteur/brouillons/06.htm>
6. <http://classes.bnf.fr/livre/grand/298.htm?fbclid=IwAR0tzZfIUHfzXCx1e6TnatVR R9aQV5cy0GVxNtX3yGisldRvAH4kITKkPvs>
7. <https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Manuscrit>
8. <https://www.futura-sciences.com/sciences/questions-reponses/moyen-age-naissance-universites-moyen-age-13120/>
9. [https://gallica.bnf.fr/blog/08022018/splendeurs-manuscrites-de-labbaye-saint-pierre-de-corbie&sa=U&ved=2ahUKEwjqufLjMXpAhVZXRUIHT8vDwcQqoUBMBN6B AgGEAE&usg=AOvVaw0uCKjqT\\_85St3EUNi\\_sxow](https://gallica.bnf.fr/blog/08022018/splendeurs-manuscrites-de-labbaye-saint-pierre-de-corbie&sa=U&ved=2ahUKEwjqufLjMXpAhVZXRUIHT8vDwcQqoUBMBN6B AgGEAE&usg=AOvVaw0uCKjqT_85St3EUNi_sxow)
10. [http://gallica.bnf.fr/blog/09112018/manuscrits-secrets-de-fabrication?fbclid=IwAR13vLW1XYCAiWeReQ\\_Kk6NXkxn56OxTs8](http://gallica.bnf.fr/blog/09112018/manuscrits-secrets-de-fabrication?fbclid=IwAR13vLW1XYCAiWeReQ_Kk6NXkxn56OxTs8)
11. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8455903b.image>
12. <https://www.hiclipart.com/free-transparent-background-png-clipart-ijmgh>

13. <http://www.hrleksikon.info/definicija/rukopis.html>
14. <https://journals.openedition.org/rbnu/285>
15. <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/manuscrit%20medieval>
16. <https://www.le-tresor-de-la-langue.fr/definition/manuscrit>
17. [www.manuscrits-medievaux.fr/la-fabrique-et-l-art-du-livre/la-confection/la-chaine-operatoire.aspx](http://www.manuscrits-medievaux.fr/la-fabrique-et-l-art-du-livre/la-confection/la-chaine-operatoire.aspx)
18. <http://www.monde-fantasy.com/supports-d-ecriture>
19. <http://www.parchemin.fr/>
20. <http://www.trob-eu.net/en/medieval-manuscripts.html>